

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Факультету географії, туризму та історії
Кафедра всесвітньої історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ (підпис) _____ (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ 1837 – 1901 РР. ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ
СВІТОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЛІДЕРСТВА**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ПГ-м-13
ступеня вищої освіти магістр
за спеціальністю 014.03 Середня освіта
(Історія)
Хазової Наталії Ігорівни

Керівник: канд. істор. наук, доц. Кожухар О. І.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

_____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії.....	6
1.2. Огляд джерельної бази дослідження.....	15
1.3. Методологічна основа.....	17
Висновки до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬО ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ПЕРІОД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	21
2.1. Ліберально – демократичні перетворення в країні другої половини ХІХ - початку ХХ ст.....	21
2.2. Ірландське питання у внутрішній політиці англійських урядів.....	30
2.3. Економічний розвиток англійського суспільства.....	37
2.4. Соціальний розвиток англійського суспільства у середині ХІХ – на початку ХХ ст.....	45
Висновки до розділу 2.....	56
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОБРИТАНІЇ.....	57
3.1. Колоніальна політика уряду Великобританії.....	57
3.2. Європейський напрямок у зовнішній політиці англійських урядів.....	67
3.3. Відносини Англії з країнами Північної Америки у другій половині ХІХ ст.....	76
Висновки до розділу 3.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

На сьогоднішній день Великобританія є однією із провідних країн світу, вона входить до складу «Великої сімки», країни якої вважаються найбільш розвиненими. Такий рівень розвитку не був досягнутий за один день й вимагав тривалого проміжку часу, за який Англія переживала часи злету та падіння.

Піком розвитку англійської держави вважається «вікторіанська епоха», яка тривала з 1837 по 1901 рр. Саме за часів правління королеви Вікторії англійське суспільство зазнає значних змін, її починають називати «майстерня світу». Дві основні партії Англії – віги та торі, не дивлячись на розбіжності у своїх політичних поглядах, направляли свою діяльність на збагачення та розвиток країни. При цьому вони спиралися на здобутки та прорахунки один одного.

Саме в цей час Великобританія стає однією із найбільших колоніальних країн світу. Такі обставини були викликані об'єктивними причинами – намагання Англії здобути світове лідерство, нові джерела сировини та ринки збуту. Це, в свою чергу, було викликано завершенням промислового перевороту та виходом англійського суспільства на новий етап розвитку. Процеси індустріалізації, урбанізації, появи нових класів забезпечили зміни у суспільно – політичному житті англійців, змушуючи англійські уряди впроваджувати нові реформи, які були викликані потребами нового суспільства. Саме тому ми не можемо розглядати відокремлено зовнішні та внутрішні процеси зазначеного періоду. Вони обумовлювали один одного та вимагали реакції як з боку англійської влади, так і з боку британського суспільства, яке росло в залежності від того, як розширювалися кордони імперії.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у встановленні основних тенденцій внутрішньої та зовнішньої політики англійських урядів у 1837 – 1901 рр. як засобу досягнення світового економічного лідерства.

У відповідності до мети ми ставимо перед собою наступні завдання:

1. Проаналізувати та систематизувати наукову історичну літературу з проблеми дослідження та зробити аналіз джерел з даної теми.

2. Прослідкувати зміни у внутрішній політиці під час проведення ліберально – демократичних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

3. Розкрити зміни у соціально – економічному розвитку англійського суспільства протягом ХІХ ст.

4. Розглянути місце «ірландського питання» у внутрішній політиці англійського парламенту.

5. Висвітлити основні напрямки колоніальної політики британського уряду протягом ХІХ – початку ХХ ст.

6. Прослідкувати зміни у відносинах Великобританії та країн Північної Америки у другій половині ХІХ ст.

Об'єктом дослідження історія Великобританії у ХІХ ст.

Предметом кваліфікаційної роботи внутрішня та зовнішня політика Великобританії у 1837 – 1901 рр.

Хронологічні рамки обумовлені 1837 – 1901 рр., періодом правління королеви Вікторії.

Географічний регіон включає територію Британських островів, Північна Ірландія, азійський та африканський регіон.

Методологічна основа **базується на принципах** історизму, системності, об'єктивності, науковості, за допомогою яких розкривається зміст суспільно – політичних процесів та явищ. У кваліфікаційній роботі широко використані такі загальнонаукові методи: аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація. Серед спеціальнонаукових методів були використані: історичний, історико – порівняльний, історико – системний, конкретно – історичний.

Кожен розділ був побудований логічним шляхом із використанням загальнонаукових методів, які вимагають об'єктивного підходу до вивчення проблеми, а також аналізу та узагальнення процесів й явищ на основі критичного підходу до вивчення проблеми.

Практичне значення роботи полягає у комплексному підході до дослідження зазначеного періоду: розкритті внутрішньої та зовнішньої політики англійських урядів у їх взаємодії, не зважаючи на протистояння двох основних партій. Також матеріал кваліфікаційної роботи може бути використаний у навчальному процесі, зокрема, під час вивчення курсу Нової історії, або курсу всесвітньої історії у школі.

Апробація проводилася під час III Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 100 – річчю Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, на якій була представлена доповідь «Колоніальна політика англійського уряду другої половини XIX ст.». А також матеріали кваліфікаційної роботи публікувалися у статті, вміщеної в кафедральному збірнику «Дослідження і розвідки з історії та соціально – гуманітарних дисциплін» на тему «Ліберально – демократичні перетворення у Великобританії другої половини XIX – початку XX ст.».

Структура роботи: кваліфікаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії

Проблема внутрішньої та зовнішньої політики Великобританії 1837 – 1901 рр. починає досліджуватися ще з кінця XIX ст., але це були поодинокі праці, що висвітлювали окремі події, пов'язані з тогочасним суспільством. Найбільше уваги даній проблемі починають приділяти у міжвоєнний період, намагаючись визначити передумови розгортання Першої світової війни.

Наукову літературу присвячену проблематиці дослідження можна поділити на дві групи: зарубіжну та українську. Зарубіжна історіографія представлена працями англійських, радянських, російських, французьких та інших дослідників. Роботи зарубіжних істориків ми поділили за проблемним принципом: праці, що розкривають внутрішню політику, соціально – економічну політику, зовнішньополітичний курс та праці комплексного характеру.

Праці комплексного характеру представлені роботами англійських істориків Дж. Блека [27], П. Брендона [29], Дж.Р. Гріна [37], К. Деніела [43], Р. Іглза [46], К. Моргана [57], Дж.М. Тревільяна [61], М. Руане [69], французьких – Е. Галеві [31], Е. Лавіса [47], А. Рамбо [48], білоруських – М.В. Глебова [35], радянських Н.А. Єрофеева [44], Потьомкіна [52], Л.Є. Кермана [55], російських В.В. Грудзинсько[40] та інших.

Роботи англійських істориків є найбільш чисельними у цій групі. Одна із перших робіт, яка розкриває проблему нашого дослідження «Історія Англії від Чосера до королев Вікторії» була написана у 1944 р. Дж. Тревільяном. Велику увагу автор приділяє законодавчим актам, які впроваджувалися в період з 1832 по 1901 рр. Дослідник аналізує розвиток інфраструктури – залізничних доріг, телеграфів, пошти. У історії другої половини XIX ст. приділяє увагу зовнішньополітичному курсу країни, особливо її відносинам із колоніями та суперництву із Німеччиною та США. Підводячи підсумок, говорить про неможливість спрогнозувати істориками подальший розвиток

подій. Вікторіанська епоха привнесла в розвиток англійського суспільства багато позитивного, але що буде з країною далі, і до чого призведуть нові зміни, важко сказати.

Інший англійський історик Пірс Брендон у праці «Занепад і руйнування Британської імперії 1781 – 1997 рр.» простежує зародження, розвиток, пік розквіту та занепад Британської імперії. Він розкриває процес завоювання або приєднання англійських колоній на усіх п'яти континентах світу. Зміст книги побудований на географічному принципі для розуміння об'ємів, які займала імперія. У висновку автор намагається відобразити причини занепаду однієї з найбільшої колоніальної імперії світу. Серед них він називає: работоргівлю, національно – визвольні рухи на території залежних країн, спротив влади ще не підкореної країни тощо.

Джон Грін у роботі «Британія. Історія англійського народу» особливу увагу приділяє зовнішній політиці Англії, а також Б. Дізраелі за прем'єрства якого досягаються найбільш значимі результати. Робота відмічається тим, що кожна глава доповнена матеріалами із архівних даних або ілюстративним матеріалом.

Монографія Кеннета О. Моргана «Історія Великобританії». У розділі присвяченій Великобританії XIX ст. простежується ідея розкриття всебічного розвитку Англії протягом XIX ст. Висвітлюючи тогочасні події, автор не робить акцент на певному аспекті житті країни, намагаючись комплексно подати тогочасні умови суспільного життя, які залежали від внутрішньої та зовнішньої політики англійських урядів. У висновку він говорить про закінчення старої епохи та початок нової, яка ознаменувалася новими технічними відкриттями.

Ще одна праця, яку можна віднести до цієї групи «Англія. Історія країни» була написана Крістофером Деніелом. Дослідник розкриває історію країни від часів римського панування до 2003 р. У розділі, присвяченому проблемі кваліфікаційної роботи, аналізуються основні тенденції зовнішньої та внутрішньої політики Англії. Цей період він називає «золотим віком»

Великої Британії, не дивлячись на промахи англійських урядів. К. Деніел приділяє увагу розвитку промисловості, урбанізації міст. Робить акцент на русі чартистів, які домоглися проголошення нової виборчої реформи. Виділяє ірландське питання, яке поступово починає переростати у внутрішньополітичну боротьбу між представниками політичної верхівки Англії та Ірландії. Колоніальну політику намагається показати у контексті європейської. Окремо виділяє діяльність кабінетів Гладстона та Дізраелі, за часів яких Великобританія зазнає значних змін.

Робін Іглз у праці «Історія Англії» подає картографічний матеріал, тим самим показуючи наочно зміни території Британської імперії. Виділяє парламентські реформи 1832, 1867, 1888 рр., приділяє увагу чартиському руху, який був наслідком Біллю про реформу 1832 р. У висновку він, як і Тревільян, відмічає закінчення «залізничної епохи» та вступ Англії у новий період своєї епохи, пов'язаний із початком Першої світової війни.

Сучасний англійський історик Метью Руане у роботі «Короткий огляд місць, людей та подій» подає огляд суспільно – політичних процесів на території Британської імперії. На особливу увагу заслуговують його висновки, присвячені соціальній політиці, зокрема питанню урбанізації. Він погоджується із думкою Дж. Тревільяна та Р. Іглза про розгортання нової епохи для англійського суспільства на початку ХХ ст.

Французькі дослідники також приділяють увагу англійській історії ХІХ ст. Історик часів Першої світової війни Е. Галеві присвятив свою працю «Історія Англії в епоху імперіалізму» розгляду проблемам соціального, економічного та політичного характеру. Він надає суперечливий погляд на розвиток англійської історії кінця ХІХ ст. Зовнішню політику хоча і називає прогресивною, але надає їй негативного характеру. У внутрішньополітичному у розвитку засуджує політику щодо робітничих домів, але називає прогресивними реформи, які були проведені англійськими кабінетами у період з 1840-х по 1880-ті рр.

Інше багатотомне видання написане Е. Левіссом та А. Рамбо, присвячене розгляду історії ХІХ ст. не лише Англії, а й інших європейських країн. Тому вони подають розгляд англійської історії ХІХ ст. у контексті загальноєвропейської. Аналізують місце зовнішньополітичного курсу Великобританії у політиці інших країн, намагаються розкрити її вплив на зміну поглядів провідних країн Західної Європи.

У радянські часи було написано багатотомне видання «Історія дипломатії» під редакцією В.П. Потьомкіна. У праці висвітлюються та аналізуються питання, присвячені міжнародним конфліктам між Англією, Росією та Францією, розкриваються питання колоніальної політики британських урядів другої половини ХІХ ст.

Н. Єрофеев у роботі «Нариси по історії Англії 1815 -1917 рр.» робить акцент на соціальній історії, виділяючи епоху чартизму, що тривала з 1832 по 1848 рр. і була рушійною силою у прийнятті другої та третьої парламентської реформи. У економіці особливе місце відводить 50-60-м рр. ХІХ ст., коли в Англії завершується промисловий переворот і вона переживає пік свого економічного розвитку. Зовнішньополітичний курс англійських урядів висвітлює у взаємовпливі із внутрішньою політикою. У висновку Н. Єрофеев приходить до того, що активна зовнішня політика, направлена на збагачення своїх колоніальних володінь, у подальшому обумовила вступ Англії у військово – політичний блок Антанти, а її суперечності із Німеччиною зумовили в подальшому розгортання Першої світової війни.

Л. Кертман висвітлює у своїй праці не лише політичне життя країни, а й культуру. Він присвятив значний розділ дослідженню Англії ХІХ ст. Він намагався проаналізувати, як зовнішні зв'язки Англії із країнами Європи впливають на англійське суспільство. Приходить до висновку, що реформи виборчої системи, хоча і були прогресивним, але мали свої недоліки і все ще не надали повного виборчого права. З кінця ХІХ ст. основні суперечності на зовнішньоекономічному ринку були лише з Німеччиною, яка все більше заявляла про себе, як про державу світового масштабу.

Серед праць загального характеру сучасних російських істориків можна виокремити В. Грудзинського «Великобританія та її імперія в середині ХІХ ст.: лібералізм і проблема модернізації», у якій висвітлюються проблеми політичного, економічного, соціокультурного характеру через діяльність двох основних англійських партій вігі та торі. Він приходить до висновку: до середини ХІХ ст. Англія стає новою державою, яка внаслідок ряду реформ повністю модернізує свій спосіб життя. Для колоній це також був період підйому, вони отримують самоуправління, низькі податки, які забезпечили їх економічний підйом. Такі обставини і стали причиною розгортання ряду національно – визвольних рухів.

Друга підгрупа присвячена працям, що розкривають проблеми зовнішнього характеру. Тут ми виділимо праці англійських істориків Е. Ротштейна [60], радянських Є.В. Тарле [61], російських Л.В. Антонова [22], Н.А. Білоліпецької [25], А.А. Берзіной [26], А.В. Гостенков [36], В.В. Грудзинського [39], А.Г. Данкова [42], О.І. Жигаліна [45], О.А. Ніконова [58] та іншими.

Ендрю Ротштейн у своїй праці «Зовнішня політика Англії та її критик» аналізує питання, пов'язані із зростанням колоніальних володінь Великобританії, її протистоянь з західноєвропейськими державами, США та Японією. З останньою стикалися її інтереси на Далекому Сході. Він приділяє увагу мандрівникам, які робили перші кроки при огляді нових територій приєднаних до Великобританії. Серед них виділяє У.С. Бланта, Е.Д. Морел, які досліджували території Далекого Сходу та Африки. Автор приходить до висновку, що зовнішня політика Англії була імперіалістичною та направленою на захоплення нових колоніальних володінь із метою розширити свої території та здобути світову першість на світовому економічному ринку.

Сучасні російські історики приділяють увагу зовнішній політиці Великої Британії в залежності від напрямку, якого дотримувалася країна. Тому ми можемо поділити їх праці на декілька груп. Перша пов'язана із

колоніальною політикою в азійському регіоні. Сюди ми віднесемо праці А. Берзіной, А. Данкова, О. Жигаліной, О. Ніконова. Дані роботи розкривають зміст політики англійських урядів у азійському регіоні. О. Ніконов у своїй праці прийшов до висновку, що не дивлячись на зміни, які відбувалися у політиці Великобританії протягом першої половини ХІХ ст., у останні десятиліття ХІХ ст. вона була реалізована найбільш вдало. Внаслідок цього Англія перетворюється на одну із провідних країн світового значення.

Друга група пов'язана із колоніальною політикою на африканському континенті. Тут ми виділимо роботи таких дослідників: А. Гостенкова, Л. Антонова, Н. Белолипецької. Праці ілюструють провідну діяльність англійських кабінетів по відношенню до континенту або певної країни. Дослідники розкривають зміст суперечностей між Англією та Німеччиною за Африку, розвиток їх відносин на кінець ХІХ ст.

Серед дослідників, які присвячували свої роботи соціально – економічним аспектам, ми можемо виділити: англійських Дж. Тревільяна [63], радянських А. Анекштейна [21], А. Гьомфрі [33], російських Ю. Барлова [24], Ю. Цветкову [65] та інших.

Джордж Тревільян у монографії «Соціальна історія Англії» охоплює період від Чоссера до королеви Вікторії. Дослідження присвячене розгляду таких проблем, як виборчі реформи, їх вплив на суспільство, зміни у економіці у зв'язку з завершенням промислового перевороту, вплив ліберально – демократичних реформ на життя населення. У висновку він зазначає, що активний розвиток техніки протягом ХІХ ст., хоча і був прогресивним, але не надав тих перетворень, які обумовили появу техніки, що у подальшому сприяла б більшому розвитку країни. Зміни, які відбулися у організації суспільного життя позитивно вплинули на стан здоров'я, умови життя та праці населення.

Соціальне питання пов'язане із робітниками розкриває у своїй праці А.У. Гемфрі «Історія робітничого представництва в Англії». У праці аналізується процес становлення робітничої партії лейбористів, спроба

робітників захистити свої права та досягти гідних умов праці. Розкриваються передумови та зміст роботи Лондонської Асоціації робітників, Ліги робітничого представництва. У підсумку він зазначає про прогресивність робітничого руху, його поступовий розвиток та наслідки подальшого впливу робітників під час розгортання Першої світової війни.

Роботи Ю. Барлова та Ю. Цветкової приділяли увагу розгляду соціальних проблем. Вони аналізують політику англійських урядів, яка була проведена для вирішення соціальних питань. У роботах дослідники надають характеристику змін у суспільному розвитку.

Остання група проблем у зарубіжній історіографії присвячена внутрішньополітичному розвитку країни. Сюди ми віднесли праці таких російських дослідників як Г. Аракелян [23], Є. Горбатюка [34], А. Громико [38], І. Школьнікова [66]. Так, І. Школьников у статті «Лейбористська партія Великобританії та суфражистський рух» відображає проблему надання праву голосу жінкам. У висновку він говорить, що Лейбористська партія була єдиною, яка відстоювала думку про надання права голосу жінкам. Хоча і тут вони не були однозначними: частина виступала лише за відмінення майнового цензу, інші за підвищення вікового обмеження.

Г. Аракелян у праці «Криза партії торі у другій половині 1840-хрр. та перший кабінет графа Дербі 1852 рік» приходять до висновку, що саме завдяки Дербі консерваторам вдалося знову поновити свої сили, зокрема через реформістську діяльність. Таким чином, праці зарубіжних дослідників містять ґрунтовний матеріал, що розкриває політику англійських урядів у напрямку зовнішньої та внутрішньої політики.

Праці українських істориків, присвячені проблемі нашого дослідження, не є багаточисельними. Ми можемо поділити їх на дві групи: комплексні праці та роботи присвячені зовнішній політиці.

До комплексних праць відносимо «Нариси з історії Англії нового часу» Ю. Буракова, Л. Пітльована [3]. В монографії вони простежують політичний, соціально – економічний розвиток та зовнішньополітичну діяльність Англії у

період з XVI ст. до Першої світової війни. У праці відображені взаємозв'язки внутрішнього та зовнішнього розвитку Великобританії XIX ст. У висновку вони зазначають, що активна колоніальна політика англійських урядів була причиною суперечностей між нею та іншими світовими державами, що у наслідку призвело до початку Першої світової війни.

Серед дослідників, які займалися питанням зовнішньополітичних зав'язків Великої Британії, можемо назвати Л. Пітльовану [12], С.О. Личко, П.С. Бондарчука [1], Ю.В. Буракова [2], Л.І. Валюхова [5], Б.Б. Доліда [7,8], Н. Папенко [11], Л. Тарана [14], К.А. Черевика [19, 20] та інших.

Особливу увагу у своїх працях Л. Пітльована надає зовнішній політиці англійських кабінетів, зокрема відносинам Англії та Німеччини. У статті «Англо – німецькі суперечності на африканському континенті на зламі XIX – XX ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни» вона аналізує відносини між Англією та Німеччиною на рубежі XIX – XX ст. Приходить до висновку, що вони починають загострюватися від початку об'єднання Німеччини.

Проблему англо – німецьких відносин розглядає у своїх роботах С.О. Личко. Дослідник у працях «Колоніальна політика Вільгельма II: Гельголанд – Занзібарський договір 1890 р.» [10] та «Вільгельм II та німецька колоніальна політика в Південній Африці у 1890 – 1896 рр.» [9]. Він приходить до висновку, що англійсько – німецькі відносини значно загострюються із часом. На перших етапах вони були обумовлені лише економічними чинниками, тоді як після провалу Гельголанд – Занзібарського договору, вони переростають в політичне протистояння із намаганням здобути світової першості.

Питанню англо – німецьких відносин присвятила свою статтю Н. Папенко «Колоніальне протистояння Великобританії та Німеччини у другій половині XIX ст.». У статті аналізуються причини протистояння Німеччини та Англії, показані основні етапи боротьби за території. Розкривається суть основних конфліктів та договорів. Формулюючи

висновки, автор зазначає, що на кінець XIX ст. припадає найбільше колоніальних суперечностей, причиною цього були соціально – економічні та політичні фактори. Саме таке загострення стало відображенням зовнішньополітичних відносин між Англією та Німеччиною.

В. Долід у своїй роботі «Британські колоніальні володіння на Півдні Африки (сер. 90-х рр. XIX ст.)» [7] розкриває етапи захоплення Південної Африки, англо – бурський конфлікт, його наслідки. У висновку приходиться до думки, що політика Великобританії мала агресивний характер, була направлена на розширення своїх колоніальних володінь за рахунок африканського континенту.

У статті «Залізничне будівництво як фактор активізації трудової мобільності у британських африканських колоніях (кінець XIX – початок XX ст.)» [8] торкається таких соціально – економічних проблеми, як розширення впливу англійської економіки по території країн африканського континенту, а також країн Персидської затоки, а також соціальних проблем, пов'язаних із безробіттям, важкими умовами праці. Він виділив декілька основних положень економічної політики Англії на території колоній. Центральним у розвитку інфраструктури колоній було будівництво залізниць, що забезпечувало вигідне стратегічне розташування опорних військових пунктів, допомагало вирішити питання відсутності трудових ресурсів, відбувається процес активної трудової міграції.

К.А. Черевик у своїх роботах «Бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії 1863 – 1871 рр.» [17], «Організація управління зовнішньою політикою в Англії у 60–70-х роках XIX ст.» [19], «Позиція Англії у східному питанні 1875–1878 рр. як складова частина політики “блискучої ізоляції”» [20] аналізує європейський напрямок зовнішньої політики Великої Британії. Період, який розглядається автором, припадає на початок втрати Англією звання «майстерня світу». Дослідник, розкриваючи перехід Великобританії від політики «блискучої ізоляції» до утворення воєнно – політичних блоків, показує взаємозалежність між зовнішньою та

внутрішньою політикою. Таким чином, українська історіографія не є багаточисельною, вона представлена роботами, що розкривають зовнішньополітичну діяльність англійських урядів. Зокрема її взаємовідносинам із європейськими країнами у боротьбі за колоніальні володіння та зміну курсу щодо укладання договорів, направлених на укріплення англійського становища на світовій арені.

Отже, історіографічний аналіз дав змогу поділити та систематизувати наукову літературу на дві групи: українську та зарубіжну. Зарубіжна представлена значно більшим колом праць. Не зважаючи на те, що українська група представлена обмеженою кількістю праць, які направлені на розкриття лише одного аспекту із даної проблеми, ми робимо висновок, що вивчення даної теми продовжуються, а тому ми маємо змогу працювати у цьому напрямку, розширювати коло дослідження.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження

Джерельна база складається із опублікованих джерел.

До першої групи слід віднести документальні джерела або законодавчі акти британського уряду, які представлені у «Збірник документів по історії Нового часу. Економічний розвиток та внутрішня політика країн Європи і Америки. 1870 – 1914» під редакцією П. І. Острікова, П.П. Вандель. Їх у свою чергу також можна поділити на декілька підгруп:

1. Законодавчі акти, що врегульовували питання виборчої системи. Сюди ми відносимо тексти першої, другої та третьої виборчої реформ, реформу 1872 р. про введення таємного голосування [79, 82].

2. Законодавчі акти, що впливали на організацію місцевого управління: реформи 1872 та 1888 рр., за якими було реорганізовано систему місцевого управління не лише в округах та графствах, а й у окремих містах, зокрема, Лондоні [77, 78].

3. Закони, що стосувалися змін у судовій системі: закон від 1873 р., який вносив зміни у традиційну структуру англійських судів [76].

4. Закони, що стосуються освітніх питань англійського суспільства. Тут також можна виділити декілька підгруп:

- джерела, які розкривають хід освітніх реформ. Вони представлені законодавчими Актами від 1870, 1876, 1891 1902 рр. Ці закони внесли зміни у розвиток початкової та загальної середньої освіти [80].

- інша група представлена законодавчими документами, які розкривають галузі охорони здоров'я: закони від 1842, 1867, 1875 рр. були направлені на допомогу збіднілим верствам населення; закон від 1848 р., що забезпечив створення комісій, які слідкували за санітарним станом державних підприємств [83].

Таким чином, основну групу джерел становлять законодавчі Акти, що відображають розвиток внутрішньої політики Англії, діяльність її парламенту.

Другу групу джерел, складають матеріали періодичних видань. Статті газет «Таймс» [85], «Аль - Ахрам» [84] розкривають питання зовнішньополітичного курсу Великобританії, особливо колоніальну політику англійських кабінетів.

Третя група представлена джерелами особового походження: спогадами видатних політичних та громадських англійських діячів, мемуарами. Льюїс Стемполтон зібрав цілу низку таких спогадів, які розкривають реакцію суспільства або безпосередніх учасників подій на внутрішній та зовнішній розвиток Англії. У його праці представлені спогади Чарльза Гревїлла про марш чартистів [75], Шарлоти Бронте та її візит на Всівітню промислову виставку [74], Е. Кука – англійського офіцера, який став свідком Кримської війни [87]. Флоренси Найтінгель [91], яка першою почала займатися волонтерською діяльністю та показала необхідність освіти жінок у сфері медицини. Спогади ад'ютанта Річарда Бартера [72] розкривають жорстокість сипаїв під час індійського повстання. Розповіді Дж. Нейллі [88] про англо – бурську війну. Отже, спогади представлені у

збірнику Л. Стемполтона «Англія. Автобіографія» відображає спогади сучасників про події, які розгорталися на їх очах.

Таким чином, джерельна база дослідження широко представлена опублікованими джерелами: законодавчими актами, статтями газет, спогадами та мемуарами англійських діячів.

1.3 Методологічна основа

Під час написання кваліфікаційної роботи ми керувалися такими принципами: історизму, системності, об'єктивності, науковості.

Принцип історизму забезпечив розгляд подій та процесів у їх взаємозв'язку із певними історичними обставинами. Всі історичні процеси потрібно розглядати у їх закономірному розвитку, із проходженням ними усіх послідовних етапів: зародження, розвиток та занепад. Не можна розглядати подію, обставину або певну постать відірвано, від загального розвитку. На основі цього принципу можна прослідкувати як внутрішня та зовнішня політика Великобританії у першій половині XIX ст. забезпечила розвиток та становлення країни як світового лідера.

Принцип системності надає можливість прослідкувати залежність між політичними, соціально – економічними процесами та зовнішніми зв'язками, які розвиваються у безпосередній взаємодії. При цьому ми можемо виділити зв'язки між окремими системами. Даний принцип був використаний під час написання усієї роботи але найбільше простежується під час дослідження теми колоніальної політики англійських парламентів.

Принцип об'єктивності має простежуватися під час дослідження будь – якого процесу. Він залежить від постаті дослідника – історика, його можливості не сприймати інформацію під шаблон, виділяти свою думку та погляди на розгортання певного процесу, вміння піддавати критичному аналізу різні джерела інформації.

Принцип науковості забезпечує правомірне висвітлення об'єктів, процесів, понять та термінів під час дослідження теми. Доводить

необхідність розвитку даної проблематики. Висвітлює достатній або не достатній її розвиток у науці. У даній праці використані наукові досягнення науковців за різні періоди часу.

Методологічна основа базується на таких підходах: системний, історико - антропологічний, структурно – функціональний, нормативно – ціннісний, культурологічний.

Під час написання кваліфікаційної роботи широко застосовувалися такі загальнонаукові методи: аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація. Із спеціально – історичних методів були використані: історичний, історико – порівняльний, історико – системний, конкретно – історичний.

Історичний метод допомагає прослідкувати розвиток явищ та процесів у різні проміжки часу. Виявити закономірності у суспільно – історичному процесі. За допомогою цього методу ми прослідкували еволюцію політичного розвитку англійських урядів, їх вплив на англійське суспільство та світове співтовариство.

Історико – системний забезпечує виділення головних фактів та узагальнення їх у подальшому або виділення конкретних елементів направлених на більш ширше розкриття процесів. При застосуванні цього методу вибудовується логічна послідовність та взаємозв'язок між окремими елементами предмету дослідження. За допомогою цього методу нами були розглянуті взаємозв'язки між внутрішньополітичним розвитком Англії та колоніальною політикою країни, взаємозв'язки між Англією та європейськими країнами, між соціально – економічними змінами та реформаторською діяльністю англійських урядів.

Історико – порівняльний метод. Він допомагає розкрити та прослідкувати зміни історичних процесів та подій. На основі цього методу ми простежили політичні кроки двох основних партій Великобританії: торі та віги, які визначали політичний, суспільно – економічний розвиток, зовнішню політику країни.

Отже, методологічна база дослідження складається з принципів та методів, які допомагали забезпечити всебічне дослідження літератури та джерел з даної проблеми.

Висновки до розділу 1

Таким чином, в даній роботі було використано наукову літературу, яку можна поділити на дві групи зарубіжна та українську. Зарубіжна широко представлена роботами англійських дослідників, які намагалися всебічно розкрити проблеми реформування англійської правової системи. Дослідники приділяли увагу соціальним проблемам та економічним питанням. Окремо виділяли питання колоніальної політики, а також зовнішньополітичним зв'язкам із країнами Західної Європи та країнами Америки.

Зарубіжна група представлена роботами радянських істориків, які більшу увагу приділяли соціально – економічним питанням, а також колоніальній політиці англійських урядів. При цьому вони висвітлювали її як експансіоністську, імперіалістичну політику, що направлена на досягнення світового лідерства. Схожої думки дотримуються сучасні російські історики приділяючи особливу увагу колоніальній політиці англійських кабінетів або їх протистоянню із європейськими країнами з цього приводу. Праці розкривають проблеми зовнішньополітичних зв'язків у двох регіонах: азійському та африканському.

Друга група, в якій представлені праці українських істориків, не багато чисельна. В українській історіографії майже немає комплексних праць присвячених проблемі даного дослідження. Виокремлюються лише окремі аспекти, присвячені відноsinам Англії та Великобританії у другій половині XIX ст.

Джерельна база включає в себе опубліковані джерела. Вони включають законодавчі акти, мемуари та спогади англійських політичних та громадських діячів, спогади учасників або свідків бойових дій. Зовнішня

політика відображена у тогочасній пресі, яка розкриває не лише перебіг подій, а також настрої суспільства.

Під час опрацювання джерел та наукової літератури були використані як загальнонаукові методи так і спеціально історичні. При цьому ми намагалися дотримуватися ряду принципів, які забезпечили ширший та більш глибоке розкриття змісту роботи.

РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ВПЕРІОД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Ліберально – демократичні перетворення в країні другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Для політичної системи Англії була характерна двопартійність. Вона представлена двома угрупованнями – лібералів (віги) та консерваторів(торі). Політика обох партій протягом усього ХІХ ст. була направлена на розвиток та покращення суспільно – політичного життя населення Англії. У своїй діяльності вони намагалися реалізувати потреби сучасного для нього суспільства, перейти на більш ліберальні та демократичні ланки. Аби реалізувати таку політику обидва англійські уряди розробляли нові політичні програми та постулати спираючись на прорахунки та здобутки своїх попередників.

Першочерговою проблемою у Британії було питання про виборчі реформи. Ще з початку ХІХ ст. починається активна боротьба за парламентську реформу, яка почала стрімко розвиватися у 1829 р., що було пов'язана з багаточисельними народними мітингами, а також проблемами у економічному розвитку країни [54, с. 216]. Наслідком цих виступів стала реформа 1832 р., яка надала право голосу «середньому класу», перерозподілила місця у парламенті за рахунок позбавлення права голосу майже всіх «гнилих містечок» та надання його містам, таким містам як Манчестер, Бірмінгем, Бредфорд, тобто тим які активно розвивалися. При цьому майновий ценз все ще не був однаковим для всіх міст та графств але, не зважаючи на це, чисельність англійських виборців виросла близько на 50 % у порівнянні з попередніми роками але, жінки все ще не мали право голосу [27,с. 324 - 325].

Разом з цим були внесені зміни у внутрішню систему виборчих округів. Тепер вони поділялися на міські та сільські. У міських округах право голосу отримала та частина чоловічого населення, яка мала у приватній власності

квартиру з доходом на рік не менше 10 фунтів стерлінгів. Реформа позбавила право голосу майже усіх дрібних ремісників, робітників тощо. У сільських округах право голосу отримали: власники земель, які мали дохід від 40 шил. за рік та орендарі землі, що платили не менше 10 фунтів стерлінгів на рік. Також реформа позбавила права голосу значну частину населення: власників будинку без земельних угідь, дрібних орендарів та інших селян дохід, яких не перевищував 10 фунтів стерлінгу за рік [44,с.34].

Унаслідок цієї реформи без права голосу залишились дрібна та частково середня буржуазія, робітники, дрібні селяни. Це не задовольняло широкі верстви населення внаслідок чого розгортається чартиський рух. Тому у кінці 1850-х рр. уряд Дербі – Дізраелі намагається винести новий проект виборчої системи на розгляд парламенту, але проект не був прийнятий. Після цього боротьба не припиняється, але вже не мала таких значних масштабів. І лише у 1867 р. після активних виступів населення та підтримки гасел "один чоловік, один голос" була прийнята друга парламентська реформа [69]. Реформа надала право голосу: чоловікам, які проживали у місті не менше 12 місяців і платили податок на користь бідних. При цьому вони могли сплачувати цей податок не особисто, а через орендну плату – орендуючи приватний дім або квартиру – яка становила не менше 10 фунтів стерлінгів на рік. В графствах право голосу отримували ті, хто мав дохід не менше 12 фунтів стерлінгу на рік. Такі зміни розширили коло виборців майже у два рази [44,с. 117].

Не дивлячись на те, що друга парламентська реформа надала право голосу майже 60 % чоловічого населення усієї країни, вона все ще не задовольняла потребу у праві голосу, широкі верстви населення, а також жінок, які знов були обмежені у цьому праві. Тому боротьба за надання загального виборчого права продовжувалася, зокрема робітники та селяни подавали до розгляду у парламент петиції або скарги, розгорталися нові мітинги, які охоплювали значні території. І реакцією на таке невдоволення стало прийняття третьої парламентської реформи, або закону про народне

представництво у 1884 році. За цією реформою, нарешті були зрівняні у правах виборці як міст, так і сіл, тобто була впорядкована єдина система виборів для майже усього чоловічого населення країни. Майновий ценз все ще мав місце при визначенні права голосу, але він був невеликим і надав можливість приймати участь у виборах таким категоріям як: приватний власник або орендодавця, які могли платити податок на користь держави [79,с.129]. Результатом таких змін стало надання можливості голосувати більше 5 млн. осіб. Тепер чоловіки, які були громадянами Британської імперії, досягли повноліття та могли виплачувати податки на користь держави, могли приймати участь у процесі виборів, але, при цьому, жінки все ще не мали права голосу і знаходилися поза виборчою системою. Реформа мала й свої недоліки – якщо два або більше людей мали у користуванні певний наділ землі лише один із них мав право голосу [3, с. 67].

Таким чином, три парламентські реформи забезпечили розширення електорату більше, ніж на 5 млн. осіб. При цьому була зрівняна система виборчого права за рахунок чого і з'явилася можливість надання права голосу більшій частині чоловічого населення. Разом з тим залишалися і не вирішені проблеми на розв'язання яких й була направлена подальша політика англійських урядів. Зокрема, ще у 1835 р. був виданий акт про муніципальні корпорації, за яким обраним міським радам було передано право контролювати місцеві ринки, вуличні збори й навіть поліцію [44, с.110].

Важливим кроком у встановленні виборчої системи стало введення таємного голосування кабінетом Гладстона у 1872 р. Кожен чиновник зобов'язувався дотримуватися таємниці голосування не повідомляючи про зміст виборчих бюлетеней, які були використані або невикористані виборцями в окрузі, окрім випадків виключень, які були передбачені законом [82, с.124]. Тобто, можна сказати, що, окрім розширення електорату, виборцям надали право самостійно обирати та бути анонімним у своєму

виборі, не знаходячись під тиском думки суспільства, а також політичної верхівки.

Також була проведена низка важливих реформ для державних службовців. У 1870 р. парламент прийняв закон про державну службу, який вводив обов'язковий екзамен для претендентів, які бажали обіймати державні посади. Умови відбору стали більш жорсткими – від претендентів вимагали знання стародавніх мов, що по суті унеможливило займання державного посту простим людям, які не могли дозволити собі навчання в університетах або приватне навчання. У 1883 р. другий кабінет Гладстона проводить через парламент закон в якому була спроба запобігти корупційним діям під час виборів до парламенту. Він встановлював певний ліміт на витрати для кандидата, який балотувався у парламент [43, с.141-142].

Впроваджувалася і реформа місцевого управління 1872 р.: було створено міністерство місцевого управління, яке регулювало діяльність адміністрації в округах або графствах, приходських рад та міських муніципалітетів. У 1888 р. урядом консерваторів на чолі з Солсбері, була проведена ще одна реформа місцевого самоуправління. Вона забезпечила створення виборчих рад у графствах, що відали фінансовими та адміністративними справами певного графства й складалася із голови, який її очолював, старшин та радників [77, с.133]. На ці посади могли бути обрані люди не лише світського, а й духовного стану; термін перебування на цій посаді - три роки, після чого шляхом виборів на їх місце приходили інші. До числа виборців було допущено усе чоловіче населення, яке мало право голосу під час виборів до парламенту. Дуже важливим було те, що право голосу отримали й жінки, щоправда обмежені віковим критерієм: їх вік мав перевищувати 30 років.

В тому ж 1888 р. була проведена реформа управління Лондоном – місто поділено на 59 округів, кожен з яких мав право направити по два депутати до Столичної ради – центрального місцевого органу влади, що керував містом та господарством (хоча й не мав у своєму підпорядкуванні поліцію, а також

постачання газу та води). Окрім депутатів туди входило 19 олдерменів (радників), які обиралися різними привілейованими корпораціями [59].

У 1894 р. урядом лібералів була проведена ще одна реформа місцевого управління. Вона заборонила церковно – приходським радам розглядати справи світського характеру, але, при цьому, для їх вирішення у приході створювалися приходські ради, які могли обиратися через таємне голосування у великих містах [78, с.136-137]. Таким чином, реформи місцевого управління переходили на новий рівень, беручи до уваги потреби нової виборчої системи та людей, що отримали право вибору.

У 1885 р. як доповнення до парламентської реформи 1884 р. було проведено перерозподіл виборчих округів по всій країні. Тепер кожен округ мав складатися з 50 тис. виборців, які мали право обрати до парламенту лише одного депутата. Міста, в яких населення не перевищувало 15 тис. осіб, повинні були приєднатися до іншого такого ж маленького містечка, а великі міста, в яких населення перевищувало 5 тис., отримували декілька депутатських місць, в залежності від кількості населення та чоловіків, які мали право голосу [27, с.80].

Відбувалися зміни й у гілці судової влади. У 1873 р. були створені два великих судових органа – Верховний суд та Апеляційна палата (складалася з палати лордів) – замість старої великої заплутаної системи. Окрім цього були здійснені реформи у військовій сфері. За першою реформою, яка була проведена у 1871 р. строкова служба в армії зменшувалася від 12 до 6 років із переводом на резерв у шестирічний термін. В тому ж році була заборонена покупка патентів на офіцерські чини [65, с. 1595].

Прогресивними були реформи у соціальній сфері, особливо у сфері освіти. З 1870 р. англійськими урядами проводиться низка реформ, направлених на розвиток освіти. Це було зумовлено сучасними для того часу обставинами: близько два мільйона дітей шкільного віку не відвідували школу, прогресивний розвиток суспільства і економіки країни вимагав нових кваліфікаційних кадрів [49].

До реформи 1870 р. у освітній сфері, що провів кабінет Гладстона, на території Британії була поширена мережа «національних шкіл», яка була заснована та фінансувалася Національним англіканським суспільством, а також за рахунок добровільних внесків меценатів. З 1833 р. такі школи почали частково фінансуватися і державою. Нова реформа дістала назву біль Форстера, за ім'ям священника, який палко виступав за перетворення у системі освіти. Вона передбачала подвоїти надання державою внесків у церковні та римо-католицькі школи; були затверджені школи, що знаходилися під управлінням общин, які забезпечували їх функціонування в одному будинку. Такі школи не мали права переїжджати з місця на місце, як це було раніше. Заклади дістали назву «управлінські школи», і ними мали опікуватися місцеве шкільне правління, яке обиралося шляхом виборів. Фінансування таких шкіл здійснювалося за рахунок місцевих податків, зокрема батьки кожного місяця повинні були приносити певну суму грошей на розвиток школи. Якщо шкільна рада бачила, що батьки не в змозі сплатити щомісячний внесок, вони мали право звільнити таких батьків від виплат на термін до шести місяців. Шкільні ради мали повністю опікуватися новоутвореними школами. Якщо вони не могли виконувати своїх обов'язків, то про це повідомлялося у департамент освіти. Він мав право прийняти відповідні рішення та поліпшити діяльність цих рад або посприяти у обранні іншого складу шкільної ради [3, с. 61].

Ще однією умовою в законі став пункт, який зазначав, що старі «національні школи» мали залишитися на церковному навчанні, тобто мати старий устрій, тоді як в нових «управлінських школах» категорично заборонялося використовувати катахізичну літературу. За допомогою такої реформи вдалося збільшити відвідування школи майже у три рази: були виділені або побудовані приміщення, в яких могли навчатися діти певного округу, що в свою чергу полегшило можливість та зменшило час на пересування до навчального закладу [62, с.122].

Цей закон охопив лише сферу початкової освіти, а шкільні ради, у свою чергу, мали доволі обмежені рамки, опікуючись лише одним містом або селом. В них були лише по одній школі церковного характеру або поруч знаходилися дві школи, при цьому одна була старого типу, тобто «національна школа», інша нового типу, тобто «управлінська школа». Такі обставини викликали суперечності між церковними та світськими представниками цих шкіл. Тому в 1902 р. приймається закон, за яким були скасовані шкільні ради, а керівництво початковою та середньою освітою передавалося місцевому управлінню: раді графств або великим міським радам [58, с.610 - 611].

У 1876 р. партією консерваторів був доповнений закон про початкову освіту 1870 р. Тепер він зобов'язував надавати обов'язкову початкову освіту дітям до 10 років, а механізмом регулювання виконання цього закону стали новоутворені спеціальні комітети, які повинні були створюватися за підтримки міських рад. Окрім цього у 1891 р. вже кабінетом Солсбері, який також виступав як представник консервативної партії, був введений закон про безкоштовну початкову освіту [69].

Окрім реформ у сфері загальної освіти потрібно відзначити активне будівництво та впровадження закладів із художньої освіти: музичні зали, художні студії тощо. Важливим аспектом була і доля жінки у освітянському середовищі, зокрема заможної її частини. Вони набули права отримувати освіту у двох таких значущих закладах освіти як Оксфорд і Кембрідж. У 1892 р. в Альбердинському університеті жінкам де – факто було дозволено отримувати освіту на будь – якому факультеті, але при цьому де – юре жодна з них не закінчувала факультети, пов'язані із юридичною справою, теологією, а освіта на медичному факультеті хоча і мала місце але все таки була доволі обмеженою [27, с.367]. Таким чином, не дивлячись на розбіжності між обома партіями – вігами та торі, вони розуміли, що прогрес у суспільстві вимагає нових підходів та перетворень у освітній сфері й намагалися усіляко сприяти змінам у суспільстві.

Якщо казати про зміни у соціальній сфері, то окрім реформ, проведених у освіті, виділяються перетворення у галузі охорони здоров'я, що буди викликані не належним санітарним станом вулиць, підприємств тощо. У 1848 р. було створено Головне управління охорони здоров'я, яке повинно було здійснювати моніторинг санітарного стану державних органів влади. За потреби дозволялося створювати місцеві відділи охорони здоров'я. Зокрема, один з них був відкритий 1849 р. у м. Лестере, який сприяв створенню каналізаційної системи та намагався забезпечити своїми заходами поліпшення екологічного середовища міста. Також впроваджувався ряд законів по допомозі бідним у сфері охорони здоров'я: 1842 р. – закон, який зобов'язував надати медичну допомогу малозабезпеченим людям; 1867 р. – закон про госпіталізацію малозабезпечених; згідно закону 1875 р. по країні були створені санітарні округи тощо. У тому ж 1875 р. була проведена ще одна важлива реформа в області охорони здоров'я, яка стосувалися житлових умов робітників, якості їх харчування та ліків, які вони отримували. Всі ці реформи були направлені на зниження епідемії тифу, яка широко була поширена на той час [14, с. 36].

Окрім цього був проведений Акт про лікарні для психічнохворих 1845 р., який повинен був поліпшити утримання хворих у закладах такого роду. Хоча на ділі це не дало великих результатів – людей могли погано годувати, не давати бачитися з родиною або близькими друзями. Важко доводилося жінкам – саме їх вважали переносниками усіх венеричних захворювань через підозри у проституції. Саме тому за законами 1864, 1866, 1869 рр. про венеричні хвороби, прийняті через турботу за військові сили країни, жінок, що перебували у гарнізонах, зобов'язували проходити обов'язковий медичний огляд аби впевнитися у відсутності у них захворювань, пов'язаних із статевою системою, а у разі підтвердження наявності такої, їх мали заарештовувати. Ніхто не розглядав чоловіків, як переносників такої хвороби, що звичайно також мало місце [40, с. 215].

Як наслідок росту руху за охорону здоров'я, поліпшення екологічної ситуації в країні виходить Акт про місця відпочинку 1859 р., будуються бібліотеки, картинні галереї для робітників, впорядковувалися та відкривалися парки, які мали неабияке значення для здоров'я людини. Хоча ці заклади будувалися більше за рахунок благодійних коштів, тим не менш, вони мали не останнє значення у розвитку культурних надбань середнього класу [55,с. 36 – 37].

Впроваджувалися реформи, що змінювали систему правоохоронних органів. Ще в 1829 р. Р. Піль вніс зміни у структуру правопорядку Лондона. Була створена однакова для всіх регіонів Лондона система охорони порядку, яка утримувалася за рахунок державних коштів. Така система за Актами від 1835 та 1839 рр. поширювалася по території усїєї Англії. Окрім цього внесені зміни і у законодавчу систему, пов'язану із судочинством. Від 1830-х рр. забороняється вносити смертельні вироки через повішення усім підсудним, окрім вбивць та зрадників. З 1868 р. смерть через повішання забороняється проводити публічно. Починаючи з 1860-х рр., припиняється практика відправлення засуджених в'язнів на каторгу до колоній. Замість цього починають будувати тюрми на території Британських островів, паралельно розробляючи режим за яким будуть утримуватися в'язні [23]. У 1877 р. виданий ще один закон, що торкався реформування тюрем. Відтепер закладами суворого режиму мав встановлюватися державний контроль. Таким чином, зміни, які відбувалися у країні охопили і одну із найважливіших сфер розвитку держави правоохоронні органи. Відміна закону про публічну страту через повішання говорила про підйом морального та духовного розвитку життя англійського населення.

Прогресивний економічний розвиток Англії також мав свій вплив на реформування законодавчої бази країни. Особливо якими були виступи населення за вільну торгівлю внаслідок чого Р. Піль приймає ряд змін, направлених на реалізацію цього бажання. Були зниженні або взагалі

відмінені податки на ввіз у країну певного виду сировини, після були ліквідовані податки на вивіз продукції із країни [38, с. 132].

Був знижений податок на ввіз хлібу. Згодом внаслідок неурожайного року в Англії та Ірландії і неможливості, у зв'язку з цим, задовольнити потреби місцевого населення у хлібних виробках 15 травня 1846 р. приймається «хлібний закон». Він відмінив будь-який податок на ввіз хліба із-за кордону. Політику Р. Піля, направлену на більш вільну торгівлю із заморськими країнами, продовжив кабінет Рассела у 1849 р. відмінивши навігаційні акти. Відміна цих законів обумовила повну вільну торгівлю англійських підприємців [67, с. 401].

Отже, внутрішньополітична діяльність англійських кабінетів була направлена на поліпшення життя англійського суспільства, що було обумовлено вимогами тогочасних обставин. Діяльність уряду забезпечила прогресивні зміни у внутрішньому житті країни.

2.2. Ірландське питання у внутрішній політиці англійських урядів

На початку XVII ст. Ірландія остаточно переходить під владу англійської корони й після цього часу починається активна колонізаторська діяльність на цій території. До початку XIX ст. територія Ірландії повністю належала або залежала від англійського уряду. Були відмінені податки, які захищали промисловість Ірландії. Англійські лендлорди захопили більшу частину землі та здавали її в оренду дрібним селянам. При цьому вони встановлювали велику ціну на орендовану землю тому частіше дохід від землі йшов повністю орендодавцю. Внаслідок цього більша частина населення жила за межею бідності, таких людей називали паупери. Енгельс підрахував, що у 1840-х рр. 27 % населення відносилися до цієї категорії [51].

Тяжким було становище католиків в Ірландії. Ще з часів Реформації вони не мали права голосу і були обмежені у праві бути обраними до парламенту. А у зв'язку з тим, що більша частина ірландців сповідували католицизм то й більша частина населення була фактично позбавлена прав.

Погіршувалося це становище ще й тим, що англіканська церква стягувала десятину на свою користь. Тобто окрім того, що ірландські селяни мали орендувати землю по високій ціні, вони ще й мали сплачувати десятину на користь релігії, якої навіть не сповідували. Незадоволеність ірландського населення тяжкими умовами обумовила численні антианглійські рухи. Один із таких був направлений на здобуття свободи віросповідання та можливості бути обраним та обирати своїх представників до парламенту. І в 1829 р. цей рух досягає успіху – ірландські католики змусили парламент надати їм право бути обраним до парламенту [59].

Продовжуючи свою боротьбу з метою покращення умов життя, створюється організація ріпілеров. Вони виступали за відміну унії між Англією та Ірландією. Але стан у країні погіршується у зв'язку із початком голоду у 1845 – 1848 рр. Саме його розгортання обумовило неможливість лише сплатити оренду за наділ землі, а й погодувати себе та свою родину. Це потягло за собою тяжкі наслідки – за допомогою поліції та армії великі землевласники зганяли з землі людей. Ще більше погіршило ситуацію розгортання епідемії тифу та холери. Перепис населення показав, що Ірландія втратила близько 3 млн осіб (1 млн. загинув від голоду та хвороби, ще 2 млн. бажаючи змінити життя виїхали до США). Для порівняння назвемо кількість населення за переписом 1841 р. – воно становило 9 млн. Тобто лише за три роки населення зменшилося в три рази [40, с. 198]. Саме ця обставина стала однією із причин відміни хлібних законів. Той факт, що зерно в цей час було на території Ірландії але селяни не могли його собі дозволити обумовило розгортання подальшого антианглійського руху.

Як реакція на тяжку обстановку в країні з ріпілерів виділяється радикальне крило під назвою «Ірландська конфедерація», вони боролися за створення самостійної незалежної Ірландії. Окрім цього, вони висували лозунги та заклики із вимогою бойкотування товарів англійців, несплати податків. Радикально налаштовані кола мали на меті організацію збройного повстання. Але ця затія не була реалізована через нестачу людей, а залучати

селян організатори не наважилися через побоювання репресій з боку англійської влади [44, с. 70].

Новий підйом ірландського національного руху пов'язаний із новою активізацією чартиського руху в Англії, а також ряду революційних рухів, що пройшлися по території Європи. Під впливом цих полії Ірландська конфедерація починає готуватися до збройного повстання: починається створення армії, яка складалася лише з місцевого населення. Але організатори не мали чіткого плану дій і тому не спішили озброювати людей. Вони сподівалися що лише загроза повстання змусить англійський парламент піти на поступки. Але дізнавшись про загрозу повстання, англійський кабінет забороняє мітинги, проводить низку арештів керівників Ірландської конфедерації [30, с. 523]. Але не дивлячись на це керівники повстання, які залишилися на свободі, наважилися на збройний виступ. Його початок був призначений на 22 липня. Але воно не мало успіху – відсутність чіткого плану, озброєння, а також стихійність обумовили провал цього виступу. Таким чином, збройне повстання завершилося невдачею але воно показало необхідність об'єднання національної буржуазії з широкими верствами населення.

На середину XIX ст. коли по території усієї Англії та Шотландії йшов активний процес індустріалізації, в Ірландії лише Ольстер на півночі мав такий же розвиток як і його східні сусіди. Південна частина Ірландії залишалася аграрною, вона була бідною, тому люди активно виїжджали за океан у пошуках роботи та заробітку. Не можна сказати, що індустріальний розвиток не йшов взагалі але він був дуже повільним: Белфаст перетворився у велике портове місто, будувалися залізниці та канали не так широко як в Англії але тим не менш вони були. У промисловості розвивалися такі галузі як судно будівництво, вирощували табаку та льону для використання у текстильній промисловості [27, с. 346].

Намагання змінити якое своє життя починається лише після Громадянської війни у США в якій приймали участь й ірландські емігранти.

Саме вони у 1867 р. утворюють таємне національне товариство під назвою «Братство феніїв» (легендарні герої, захисники Ірландії від ворогів). Вони планували здійснити державний переворот та звільнитися з – під англійської влади, створивши самостійну незалежну державу [3, с. 60]. Але їх задуми не мали успіху кабінет Гладстона швидко придушує зачатки повстання. І тому керівника кола організації віддають наказ про відстрочку повстання але через слабкість зав'язків між розрізненими угрупованнями феніїв призупинити повстання не вдається. Тому воно було стихійним та розрізним і потерпіло краху [23].

Але їх діяльність все таки мала свої позитивні моменти, зокрема, вона стала поштовхом для початку реформування ірландського острова. Реформування почали з церковних питань. У 1869 р. був прийнятий акт про ірландську церкву: ірландці в своїй більшості були католиками, протестантизм сповідували лише 1/5 населення, але не дивлячись на це місцеве населення повинно було сплачувати податок на користь англіканської церкви, яка на той період була державною. Тепер проголосили свободу віросповідання, майно віддане протестантській церкві віддали у казну. А гроші виділені на його утримання, майже повністю віддали на утримання старовинного університету в Дубліні. Тобто, відтепер протестантська (англіканська) церква перестає займати провідне становище на ірландському острові [64].

Наступною зміною стало впровадження земельної реформи у 1870 р.: якщо орендар землі мав залишити її до кінця зазначеного строку то орендодавець повинен був виплатити йому матеріальне відшкодування за оброблену землю та незібраний урожай. Схоже право було поширене в Ольстері. Окрім цього, акт повинен був заборонити «неправомірну» оренду але в ньому не вказувалася точний її розмір, тому вона не принесла значного успіху [43, с. 341]

Прийняті реформи не принесли бажаного результату, і тому англійський парламент приймає акт про придушення – у разі виникнення

повстання він надав широкі повноваження поліції, а також обумовив переміщення значної частини армії на повсталі території. Як наслідок, в Ірландії стає більше англійських солдатів ніж в Індії.

Проте ці перетворення не надали бажаного ефекту – ірландці хотіли самоуправління. Починає розвиватися рух «Home Rule» - «за гомруль». Асоціація самоуправління Ірландії, заснована у 1870 р., перетворюється у Лігу гомруля. Під час парламентських виборів від Ірландії було обрано 60 представників. Один із найбільш ярих прихильників гомруля намагався привернути увагу до ірландського питання шляхом гальмування роботи парламенту – перед черговим засіданням він вигукував довгі промови, не даючи можливості перейти до порядку денного. Іншим засобом привернення на себе увагу було порушення рівноваги під час прийнята рішень – коли дві партії схилилися до якогось компромісу ірландці вставали на бік тієї або іншої партії тим самим порушуючи цю рівновагу. Представник гомруля в парламенті Ч. Парнелл закликав орендодавців чинити опір виселенню [48]. Дія ірландських представників у парламенті на чолі з Ч. Парнеллом призвела до зміни трьох урядів: кабінету Гладстона, уряду Солсбері та знову кабінету Гладстона. Таким чином, ірландці весь час нагадували парламентарям про невирішеність свого питання та необхідність швидшого його розв'язання.

На кінець 1870-х рр. аграрне питання в Ірландії починає загострюватися. Дрібному орендарю важко було витримати конкуренцію з боку дешевої імпортової аграрної продукції, а за невчасну орендну виплату великі землевласники просто виселяли зі своєї власності сім'ями. За 1880 р. було виселено 2110 сімей. Такі умови пришвидшували процеси еміграції (усього за 50 років, з 1851 по 1901 р., за океан виїхало 72% її жителів – у 1841 р. в Ірландії проживало 8,2 млн. населення, а в 1891 р. в країні залишалося 4,7 млн. осіб, а ці роки виїхало лише до США більше 2 млн. чол.) [3, с. 80].

Закономірним процесом на території Ірландії була еміграція населення. Перша її хвиля пов'язана із голодом 1845 – 1848 рр. Основним напрямком

переселення було США. Свого піку еміграція досягла у 1850-х рр., після вона йде на спад у 1870 р., і знов пішла на підйом у 1877 р. і поступово починає знижуватися до кінця XIX ст. Основним стимулом для переїзду був пошук кращого життя але вони його там не знайшли і навпаки проживали у хрущобах [37, с. 349].

У 1879 р. створена Земельна Ліга. Перед собою вона поставила такі завдання: обмежити права великих землевласників та захистити дрібних ірландських орендарів, останні повинні стати користувачами землі за помірну оренду платню. Засобами реалізації їх мети стали: суворе покарання лендлордів, які мали антиірландську направленість. Наприклад, капітан Бойкот з подачі Ліги, залишився без прислуги та робітників, він залишався самотнім у своєму будинку, а у крамницях йому не продавали жодного товару. Він змушений був переїхати до Англії. Були і насильницькі засоби боротьби: каліцтво худоби, знищення посіві, навіть підпал господарства [46, с. 80].

Схожу політику під час своєї промови Ч. Парнелл закликав проводити по відношенню до своїх сусідів, які взяли в оренду ту землю з якої було викинуто його сусіда. Під час мітингу в Еннісе він говорив, що саме цей метод буде більш «християнським». Використання такого методу доведе, що люди які намагаються нажитися на горі сусіда не заслуговують на повагу. А запровадження такої методики по території усієї Ірландії покаже наскільки згуртованим може бути населення цього острова [89, с.126 – 127]. Таким чином, на перших етап своєї діяльності Земельна Ліга намагалася впроваджувати мирні заходи боротьби із англійськими можновладцями.

З часом вони стають ще більш радикальними: вибухи, вбивства лендлордів та замах на представників адміністрації. Такі радикальні дії викликали реакцію з боку Гладстона, який призупиняє дію ірландських судів, а Земельну Лігу оголошує поза законом. Але це не дало відгуку з боку ірландських аграрників і тому вирішено піти на компроміс: англійський уряд призупиняє репресії в бік ірландців, а всім орендарям землі на острові

пробачаються борги. Окрім цього Гладстон виносить на розгляд парламенту питання про гомруль [3, с. 82].

У червні 1866 р. відбувається голосування з приводу надання Ірландії самоуправління. Більшість проголосувала проти, окрім консерваторів які були категорично проти підтримати цю ідею, проти проголосувала і частина лібералів, не дивлячись на те, що на голосування питання виніс Гладстон. У подальшому це обумовило розкол у середині лібералів [69].

Вдруге питання про надання самоуправління Ірландії виносить на голосування у 1893 р. – проект був прийнятий палатою громад, але відхилений палатою лордів. Це обумовило у подальшому притухання боротьби за політичне відновлення, й загостило увагу на відродженні культурному та економічному. Отже, боротьба за ірландське питання хоча і не призвела до політичних наслідків але мала свій вплив на подальший розвиток країни й стала першим кроком до здобуття нею незалежності [30, с. 213].

В перервах між намаганням впровадити закон о гомруле, англійський уряд приймає низку законів щодо реорганізації життя в Ірландії. У 1881 р. впроваджується ірландський земельний закон, який визначав умови орендної плати, повноваження судів, умови купівлі орендарями земельних наділів, а також питання еміграції. Закон визначав, що орендар не має право дрібнити наділ землі з метою здати його в оренду без згоди лендлорда. Якщо власник землі буде вимагати сплати значно більшої оренди, ніж на початку укладання договору то селянин мав право погодитися з цим або не погодитися. У останньому випадку він мав право на грошове відшкодування, у разі спірних питань вони мали право звернутися до суду, яке встановлювало розмір ренти та строк його виплати. Все ще залишалася можливість вигнання орендаря у випадку несплати ним вказаної суми. За цим же актом створювалася земельна комісія, яка вирішувала питання пов'язані з викупом землею або невдоволення рішень суду. Для викупу наділу земельна комісія мала право надати селянину кредит лише у тому випадку, коли впевниться у можливості

його виплатити [86, с.127 – 128]. Як доповнення до земельного закону 1881 р. в 1885 р. видається закон про покупку землі, що підтвердив право ірландських селян отримувати кредит для купівлі наділу землі.

До кінця століття покращується умови життя католицької церкви: парламент дозволяє збудувати монастир на території Кілдера, через невеликий проміжок часу неподалік будують церковну школу та церкву; у 1889 р. збудований собор у готичному стилі. Окрім цього, ліберальні реформи, які проводилися по території Англії мали вплив і на територію Ірландії. Зокрема, закон про муніципальні корпорації від 1843 р. допоміг замінити корупційну владу на виборчих муніципальних комісарів [27,с.348].

Отже, ірландське питання є однією із основних проблем внутрішньої політики Англії, не дивлячись на те, що Ірландія вважається одним із перших колоніальних надбань англійської корони. Тяжкі умови праці та особливості аграрного устрою Ірландії обумовили в подальшому розгортання національного руху із залучення як національної буржуазії так і широких верст населення. Хоча їх виступи й не змогли забезпечити досягнення самоуправління ірландських земель. Але їх діяльність сприяла покращенню умов англійського парламенту по відношенню до ірландського суспільства.

2.3. Економічний розвиток англійського суспільства

До середини XIX ст. в Англії завершується промислова революція, внаслідок якої економіка країни починає стрімко розвиватися. Революція сприяє формуванню нових соціально – економічних порядків у країні, відбувається перехід до фабрично – заводського виробництва. Відбуваються зміни й у торгівлі, безпосередньо до Англії починають ввозити сировину із колоній або інших держав, тоді як вивозити, починають, готову продукцію.

Винахід парової машини бірмінгемською кампанією Бултона і Ватта полегшило та пришвидшило виробництво готової продукції у промисловості, зокрема, у таких галузях промисловості як миловаріння, скляне виробництво та відбілювання льону. Використання парової машини значно здешевило

виробництво готової продукції та зменшило витрати робочої сили на її виготовлення. Але не дивлячись на стрімкий розвиток машинного виробництва ручна праця все ще мала місце, зокрема, у ткацькій справі в 1830 р. використовували лише 60 тис. механічних ткацьких станків та 240 тис. ручних ткацьких станків. В Шотландії промисловість працювала, в основному, на воді, а не на вугіллі [27, с. 300].

Індустріальний розвиток на території Британського острова був не рівномірним, територія країни ділилася на певні економічні райони. Найбільш індустріально розвинутими були вугільні видобувні райони. Такі як південний Уельс, на півдні Ланкашира, Вест – Райдінге тощо. Саме до цих районів були приурочені місця розвитку важкої індустрії. Наприклад, Воркінгтон став одним із центрів металургійного виробництва [46, с. 185].

У промисловості країни, на першому місці, все ще стояло текстильне виробництво. За період з 1811 по 1831 рр. його виготовлення зросло майже у три рази: з 250 до 680 тис. т. Також більш великого значення починає набувати обробна промисловість, що було пов'язане із винайденням різних станків та верстатів, які полегшували та збільшували його кількість під час видобутку: за десять років (1820 – 1830 рр.) було розвідано з 12, 5 до 15 млн. т. вугілля [44, с. 5].

Швидких обертів починає набирати важка промисловість, особливо виробництво чавуну. За двадцять років (період з 1830 до 1850 рр.) його виплавка виросла з 680 по 2250 тис. т., а в період з 1850 по 1870 рр. виробництво чавуну збільшилося на 165 % з 2250 до 5960 тис. т. відповідно. Такий результат був досягнутий за допомогою покращення виплавки металу гарячим дуттям. Ця техніка не вимагала високоякісного вугілля, що дало можливість здешевіти ціну на виплавку, використовувати будь – яке вугілля не перебираючи його. Окрім цього це був поштовх для розвідки нових родовищ кам'яного вугілля та створення на їх базі центрів важкої індустрії [44, с. 79]. З середини ХІХ ст. чавун поступово починає замінюватися сталю.

Цьому процесу сприяє винахід англійського інженера Г. Бессемера, який у 1856 р. розробив процес переробки сталі за допомогою конвекторів.

Починаючи з 1850-х рр. активно розвиваються нові галузі промисловості: машинобудування, хімічна промисловість, електрична промисловість та інші. Не втрачають свого значення і традиційні для Англії легка, харчова промисловість. Таким чином, розвиток важкої промисловості був спричинений різноманітними винаходами у сфері науки і техніки, які у свою чергу сприяли поглибленню та розвитку економіки країни

Важливе місце для розвитку промисловості мала розбудова залізничної мережі. У 1825 р. була побудована перша залізнична лінія, що поєднувала Стокпорт і Дарлінгтон. Вже через п'ять років, у 1830 р., була збудована велика залізнична лінія (довжиною 100 км), що сполучала Ліверпуль і Манчестер. До 1850 р. в Англії побудовано більше ніж 10 тис. км залізниць, що поєднувала між собою важливі промислові центри країни та міста, які мали вихід до моря. Це в свою чергу полегшувало вивіз з країни готової продукції або сировини. Деякі міста почали розвиватися саме завдяки розбудові по їх території залізничних шляхів. Серед таких міст можна виділити Кру і Суїндон, їх зазвичай так і називали «залізнодорожні міста» [43, с. 319]. Розбудова залізничної мережі шляхів полегшила постачання готової продукції або продуктів харчування у внутрішньому ринку Англії. За допомогою залізниць перевозили продукти харчування, що швидко псувалися – фрукти, молоко, а також квіти. Із Уельса та Ланкаширу постачали рибу до Лондона, а вугілля із центральних графств.

Також, важливо відмітити, що залізничні дороги обумовили будівництво і таких інженерних споруд як мости, віадуки та тунелі. У 1859 р. збудований міст через Тамар, а у 1890 р. міст через Форт. Перевезення пасажирів новим видом транспорту обумовлювало і становлення нових туристичних центрів, зокрема, у прибережній зоні де спеціально розбудовували та облагороджували міста для розвитку внутрішнього туризму. Окрім залізниць, у перевезенні товарів та пасажирських перевезеннях

всередині країни важливу роль відігравали пароплави, які переплавлялися через канали в основному у великих містах. Це стало можливим за допомогою винаходу американського інженера Роберта Фултона. Хоча з початком розбудови залізничної мережі, яка до середини ХІХ ст. охопила майже всю територію Британського острова, вони відходять на другий план. Окрім тих випадків, коли було необхідно перевозити великі грузи і це було рентабельніше зробити водним шляхом, а не залізничним. Таким чином, залізниці починають відігравати важливу роль в економічному житті країни ставши основним засобом перевезення товарів та пасажирів. При цьому вони тягнули за собою утворення нових видів діяльності, зокрема, розвитку туризму [67, с. 303].

Англія поступово ставала лідером у світовій економіці, здобувши звання «майстерня світу». Такого успіху їй вдалося досягти за рахунок того, що в Англії раніше за інші держави завершилася промислова революція, вона була однією з найбільших колоніальних країн світу. Колонії надавали їй дешеву сировину базу для вироблення продукції. Важливе місце в економіці будь – якої країни посідає торгівля, експорт товарів до 1850-х рр. досяг більше ніж 70 млн. ф. ст. тоді як у 1830 р. він сягав 45 млн. ф. ст. Англійські товари були найдешевшими на світовому ринку тим самим вони отримали фактичну монополію при заключні експортно – імпорتنих угод [44, с. 80].

Успіхи та досягнення англійської промисловості можна було простежити на Всесвітній промисловій виставці, що пройшла 1 травня 1851 р. у Лондоні. Для презентації виробів було збудоване спеціальне приміщення із скла та сталі. На виставці були представлені вироби із десяти різних країн. Їх поділили на чотири секції – готові товари, машини, приладне мистецтво, а також сировина. Англійські товари, представлені на цій виставці, були найчисельнішими та майже всі зайняли перші місця у різноманітних номінаціях. Виставка була організована з метою розрекламувати англійських виробів, сприянню ще більшому виходу англійської продукції на світовий ринок, а також укладанню різноманітних

контрактів на покупку англійських товарів. Прибуток, отриманий за допомогою економічних угод надав англійському уряду кошти у розмірі 180 тис. ф. ст., на які було придбано ділянку землі в Південному Кенсінгтоні. На цьому місці пізніше був збудований центр культури, який включав музей Вікторії та Альберта, а також Музей науки та техніки [43, с. 318].

Думки сучасників на рахунок виставки були різними. Так, Чарльз Діккінс, знаючи та пам'ятаючи, в якому стані перебуває більша частина населення, скаржився на занадту помпезність та розкішність виставки. Шарлотта Бронте, поділившись своїми спогадами про відвідування виставки у другий раз, зазначала, що це скоріше великий ярмарок чи базар, адже тут можна знайти усе, що зроблене людськими руками – від ювелірних прикрас та перлів у мушлях до паровозів та парових машин. Люди були зачаровані такими досягненнями технічного розвитку, а тому не наважувалися навіть знімати галас [74]. Отже, Всесвітня промислова виставка засвідчила підйом англійського виробництва на новий рівень. Показала наскільки швидкими темпами розвивалася країна після завершення промислового перевороту та переходу країни на нові індустріальні ланки.

Такий швидкий темп індустріального розвитку призвів до урбанізації: в середині Англії – населення Манчестера за 1821 – 1831 рр. виросло майже на 67 %, а до 1841 р. знов збільшилося майже у два рази, населення Лондона 1861 р. досягло 2800 тис. чоловік. Окрім цього, швидко росли портові міста та такі промислові центри, як Ліверпуль, Глазго, Бірмінген тощо [44 с. 5].

У сільському господарстві Англія була країною великих землевласників (лендлордів), хоча вони частіше здавали її в оренду, а не обробляли самостійно. При цьому перевагу вони надавали саме великим фермерам, які могли сплачувати більшу ренту. Маючи значний прибуток, заможні фермери могли дозволити собі використання сільськогосподарських машин, наймати робітників для роботи на цих землях. Тому дрібні орендарі майже не мали можливості обзавестися наділом землі. Але при цьому існували земельні ділянки, які оброблялися однією сім'єю і приносили дохід

через продаж сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку країни [63, с. 562].

Стійкий розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку сприяв спеціалізації сільського господарства. З середини 1850-х рр. воно переходить на вирощування тваринної продукції: заготівлю м'яса, сала, яєць, молока тощо. Нестача в Англії сільськогосподарської продукції рослинного походження вимагала імпортування останньої із – за кордону, або з колоній. Тоді як вивозили в основному вироби промислового характеру. Такі обставини обумовили ріст експорту: з 1850 по 1870 рр. дохід від вивезених товарів збільшився майже утри рази (з 99 до 303 млн. ф. ст.) [44, с. 10].

Важливим аспектом індустріального розвитку Англії з середини ХІХ ст. є вивіз капіталу до своїх колоній особливо на території Латинської Америки, а також інших держав. Англійська валюта (фунт стерлінгу) стала одним із основних валютних вкладів (кредити, страхування, перевезення тощо). Отже, не дивлячись на те, що в Англії все ще залишалася ручна праця, сільське господарство не могло задовольнити потреби населення країни, вона до 1870 р. стала однією з провідних країн на світовій арені і не лише у здобутках науки і техніки, а й у торгівлі, вкладанню капіталів у розвиток своїх колоній та інших держав. Завдяки цьому її прозвали «майстернею світу». Вона стала однією із перших країн, яка почала орієнтувати виробництво на масового споживача і випускати продукцію серійно [3, с. 68].

Починаючи з 1870-х рр. Англія як країна починає поступово втрачати свою монополію на світовому ринку, що наглядно можливо побачити із статистичних даних, що ілюструють об'єми видобутку та виробництва продукції. Як окрема країна, тобто Англія окремо від своїх колоніальних володінь, вона втрачає свої переваги у світовому економічному просторі поступаючись таких державам як Німеччина, яка в цей період нарешті об'єдналася та хотіла вийти на передові ланки світового простору, а також США в якій завершилася Громадянська війна і яка також хотіла влитися у світовий економічний простір [14, с. 40].

У відставанні та поступовому занепаду англійської промисловості були цілком об'єктивні причини: у порівнянні з іншими країнами технічне оснащення англійських заводів та фабрик було вже застарілим і вимагало оновлення. Аби змінити все обладнання потрібно було вкладення значного капіталу. Тим часом конкуренти Англії будували свої підприємства на основі нових досягнень науки і техніки тим самим забезпечивши більш дешеве виробництво продукції і звісно ж, його збитку. Такий самий процес був характерний і для торгівлі – імпорт товарів переважав над експортом. За тридцять років (1870 – 1900 рр.) останній виріс на 72 %, тоді як експорт лише на 42 %. Тривалий час англійська верхівка не відчувала цих змін через вивіз капіталу та вкладення його у розвиток колоній або інших країн, звідки вони отримували певні відсотки від доходів. Таку обставину і можна назвати ще однією причиною занепаду економіки у країні. До 1872 р. у колоніальні володіння було вкладено близько 600 млн. ф. ст. На початок ХХ ст. сума сягала відмітки 2 млрд. ф. ст., а вже у 1913 р. 4 млрд. ф. ст. Капіталовкладення привносили англійським підприємцям 200 млн. ф. ст. [55, с. 197].

Однією із причин втрати Англією звання «майстерня світу» була економічна криза яка тривала більше двадцяти років і мала хвилеподібний вигляд. Почавшись у 1873 р. вона тривала до 1874 р. після чого почався період депресії. У 1878 р. вона змінилася новою кризою, що тривала до 1880 р. З 1881 по 1882 рр. спостерігається деяке покращення в економіці але вже з 1883 р. країна знову вступає в період кризи, яка тривала до 1886 р. Після якої знову спостерігається деяке пожвавлення в економічному житті і протягом 1890 – 1893 рр. знову криза. Якщо зобразити цей період графічно ми отримаємо хвилеподібний графік на якому поперемінно будуть відображені періоди падіння, депресії та стабілізації економіки [59].

Від такого нестабільного розвитку економіки збитки відчувала не лише промисловість, а й сільське господарство, яке також переживало період певної кризи. Падали ціни на хліб, молоко, м'ясо, а звідси й знижувалися прибутки від земельних наділів. Окрім цього, починається активна

конкуренція на сільськогосподарську продукцію із за океанічними країнами, особливо США та Канадою. За рахунок того, що були значно знижені ціни на перевезення продукції через океан Англія не може витримати конкуренції й втрачає значні прибутки від сільськогосподарського комплексу. У 1860-х рр. ввіз такої продукції складав лише 10 % тоді як у 1890 р. ця цифра досягла відмітки 36 % [27, с. 420]. Це обумовлювалося новими техніками заморозки, які полегшили транспортування продукції не лише із США, Канади, а навіть із Нової Зеландії. Деякі дослідники економічної історії Англії зазначають, що сільськогосподарська продукція стала платою іноземних країн Англії за її промислові товари. Отже, кризова ситуація в країні призводить до занепаду промисловості та сільського господарства, яке потягнуло за собою ряд інших наслідків.

Кризова ситуація обумовила концентрацію та монополізацію фабрично – заводського виробництва у Англії. У 1886 р. з'являється перше монополістичне об'єднання, а вже з 1890-х рр. вони активно виникають по території усїєї країни. Найбільшими з них були: Лужний трест створений у 1891 р. та об'єднавши 45 хімічних підприємств та заводів, його капітал становив 8,4 млн. ф. ст. У 1890 р. створюється трест Коутса, що об'єднував виробництво фурнітури для текстильної промисловості. Він здобув монопольне становище не лише по території Британського острова, а й в ряді іноземних країн [30, с. 420].

В цей же період починають розвиватися нові галузі промисловості: неорганічне виробництво, електротехнічна, автомобільна, нафтопереробка тощо. Прогресивно розвиваються галузі промисловості, які були пов'язані з електроенергетикою. У цій галузі відбулася справжня енергетична революція. Такі зміни у структурі промислового розвитку впливали і на географічне розташування промислових центрів. Але не дивлячись на це нові галузі промисловості розвивалися повільно. На початок ХХ ст. у країні вироблялося лише 13 % електротехнічних товарів тоді як, наприклад, у

Німеччині цей показник досяг майже 32 %, тобто у майже у три рази більше ніж в Англії [55, с. 197].

Традиційним у машино будівництві у кінці XIX – початку XX ст. залишалося судно будівництво. Кораблі тепер будували із металу, а не деревини як раніше. Це обумовило переміщення центрів суднобудування до місць де була розвинута чорна металургія, тобто в ті місця де можна було знайти сировину для виготовлення товарів. Тепер основними центрами будування пароплавів стало західне узбережжя Шотландії, а також Північно – Східне узбережжя Англії. Такі міста як Северн, Мерсей, що орієнтувалися на будування пароплавів із деревини тепер втрачають своє значення, хоча їх використовують для ремонту [40, с. 201].

Отже, починаючи з середини XIX ст. економіка країни переживає небувалий підйом. Такого становища Англії вдалося досягти внаслідок закінчення промислової революції раніше ніж в інших країнах, досягненням у технічній сфері, які тягли за собою перетворення у всіх сферах економіки, виникненню нових галузей промисловості. Починаючи з 1870-х рр. економіка країни починаю поступово занепадати, що було спричинено кризами, які відбувалися у промисловості та сільському господарств, активним капіталовкладенням підприємців у розвиток колоній та інших країн але не у розвиток своєї держави.

2.4. Соціальний розвиток англійського суспільства у середині XIX – на початку XX ст.

Розвиток економіки мав безпосередній вплив на соціальне питання, особливо в період переходу на індустріальний лад. Коли змінюється суспільство, відбуваються не лише процеси урбанізації, поділ суспільства на класи, а й змінюються уявлення людей, їх бачення світового розвитку.

Одним із основних наслідків завершення промислового перевороту та переходу до індустріального розвитку став процес урбанізації. Який був зумовлений відтоком населення до міст, за рахунок чого вони не просто

зростали, а були перенаселеними. Наприклад, у м. Бредфорд населення за сорок років (з 1810 по 1850 рр.) виросло більше ніж у 6 разів: з 16 012 осіб до 103 778 осіб [27, с. 304]. Такий різкий підйом населення обумовлювався тим фактом, що місто стало одним із центрів текстильної промисловості, яка була однією із провідних галузей у розвитку англійської економіки. На 1851 р. 34 % усього англійського населення проживало у містах. Для порівняння можна взяти Францію, яка на той же 1851 р. мала лише 10 % міського населення. Всі великі міста Англії нараховували не менше 20 тис. осіб. Найбільшим містом був Лондон, він нараховував 2,3 млн. жителів [44, с. 38].

Вже на 1901 р. міське населення становило майже 80 %, а кількість жителів у всіх великих містах вимірювалося від 50 тис. осіб. Особливо показовим був приріст населення у Лондоні – за 60 років воно виросло майже у два рази з 2,3 млн. жителів у 1851 р. до 4,5 млн. у 1911 р. (якщо додати сюди ще й приміську місцевість кількість населення досягала 7,3 млн. осіб). В кінці XIX – на початку XX ст. для міст Англії був характерним процес «конурбація», його ввів у вжиток теоретик міського планування Патрік Геддес. Цим терміном він позначив об'єднання декількох невеликих міст у єдиний урбанізований простір. До 1911 р. на території британського острова нараховувалося сім таких утворень: Великий Лондон – 7,3 млн.), Південно – Східний Ланкашир – 2,1 млн., Західний Міндленд – 1,6 млн., Західний Йоркшир – 1,5 млн., Центральний Кландсайд – 1, 5 млн., Мерсисайд – 1,2 млн., Тайнсайд – 0,8 млн. [57, с. 304]. Велику частину цих утворень складала переселенці із Ірландії. Окрім цього, у кінці XIX ст. у деяких містах, зокрема, Лондоні та Лідсе утворюються великі общини євреїв. Вони переселялися в міста за рахунок відтоку населення, або депопуляції села через голод схожий на той, що був в Ірландії.

Проблема перенаселення турбувала владу. Бредфердський комітет з охорони здоров'я, відвідавши більше 300 будинків, підрахували, що на одному ліжку сплять приблизно по три чоловіки. Інша проблема пов'язана із розвитком міст – це проституція. У Ліверпулі, яке було портовим містом і де

збиралися приблизно 30 000 моряків за день, у 1836 р. нараховувалося 300 публічних будинків, а в 1846 р. ця цифра виросла до 538. У 1857 р. нараховувалося близько 200 проституток віком до 12 років, тобто процвітала не лише доросла проституція, а дитяча [27, с. 304 – 305].

З проблемою перенаселення тісно була пов'язана проблема безробіття. Перехід країни на індустріальні ланки та масовість виробництва обумовили занепад ремесла та зниження кількості населення зайнятого в сільському господарстві. Ремісники та колишні селяни переїжджали до міст, де ставали найманими робітниками. Але їх кількість була настільки великою, що пропозиція була більшою ніж попит. Між робітниками виникає конкуренція за місця працевлаштування, а тому підприємці мають змогу підняти тривалість робочого дня, зменшити заробітню платню, погіршити санітарно – гігієнічні умови праці [59].

У містах, де розвивалося сталеливарне виробництво, чоловіки через рясну втрату поту проводили вільний час у пивоварнях, намагаючись поновити втрачену кількість рідини. Звичайно ж, у деяких випадках це призводило до розвитку алкоголізму. Таким чином, розвиток економіки хоча і сприяв розширенню міст, але мав свої наслідки, які сприяли занепаду суспільства та поширенню бідності. Саме ці обставини обумовили створення та ріст організацій, які проповідували моральні норми життя, виступали проти надмірного вживання алкоголю та захист тварин [63, с. 539].

Іншим наслідком індустріального розвитку, для суспільства стала поява нових професій, зокрема, бухгалтера. Їх поява була обумовлена посиленням сфери послуг. Саме завдяки цьому жінки отримують нові численні робочі місця в офісах, магазинах, телефонних станціях. Також з'являються нові галузі економіки та індустрії, наприклад туризм та розваги. Цей період в літературі ще називають «століттям підприємництва». Люди починають зв'язувати своє життя із підприємницькою діяльністю. За їх співпраці впроваджувалися або розроблялися нові досягнення науки і

техніки. Особливо електроенергії, яка поступово захоплює увесь економічний ринок.

Генрі Стюарт у 1834 р. виділив три категорії людей, як проживали у приходських робітничих будинках: 1) старі та слабкі, 2) сироти та незаконнароджені, 3) незаміжні, вагітні жінки [27, с.328]. У 1834 р. як реакцію на такий доклад Г. Стюарта видається акт про поправки до закону про бідних, який не покращив становище англійського суспільства, що проживали у робітничих домах. За ним були відмінені виплати для непрацюючих, але фізично працездатних людей, їх зобов'язали переселитися у робітничі будинки, де життя їх не покращилося. Кожна категорія проживала у окремому приміщенні, загальними були лише їдальня, хоча в деяких будинках навіть там ставили перешкоди. Розділяли навіть дітей з матерями, хоча з 1842 р. їм дозволяють бачитися лише у визначений час. Витрати мешканців робітничих будинків жорстоко регламентувалися. В таких закладах були відсутні санітарно – гігієнічні умови: прийняти ванну люди могли раз в неділю, якщо органи охорони здоров'я не встигали забрати померлого, з ним у ліжку могли спати люди, а надання медичної допомоги були або поверхневим або взагалі відсутнім [24, с.74].

Наприклад, в м. Уімборн не вистачало ліжок на все населення, яке туди переїжджало, а серед їжу із овочей до 1849 р. була лише бульба. Для незаміжніх жінок взагалі встановлювалося правило ходити в спеціальному одязі. Окремо жили як чоловіки, так і жінки, не дивлячи на те перебували вони в шлюбі чи ні. Така політика не задовольнила англійське суспільство і тому такі будинки починають швидко руйнувати [55, с.159 - 160]. Аби регламентувати діяльність людей у таких будинках вивішувалися правила, які по – суті регламентували режим дня мешканців будинків: час підйому, роботи, прийому їжі тощо. Для неграмотних ці правила зачитувалися кожної неділі. За порушення цих правил накладалися певні санкції, які ділилися на дві категорії: «недисциплінарна поведінка» (люди залишалися без надлишків

їжі) та «непокірна поведінка» (від побиття до тюремного заключення) [54, с. 602].

Такі важкі умови утримання в робітничих будинках були розкритиковані письменниками, журналістами, писалися з цього приводу памфлети та нариси. Люди, сприймаючи цю інформацію, відмовлялися жити у цих будинках, тому їх утриманці вимушені поліпшити умови життя на їх території: була покращена та централізована система медичного забезпечення, покращено приготування та різноманітність їжі, людям стали доступні книги, газети тощо. В 1913 р. їх перейменовують в «установи по законодавству про бідних», остаточно вони починають зникати лише після Першої світової війни коли у 1930 р. ці будівлі віддають місцевим муніципалітетам, які або реорганізують їх під будинки престарілих та благодійні організації, або зносять та їх місці будують нові житлові будинки [24, с.75]. Таким чином, робітничі будинки стали однією із найтяжких сторінок англійської історії, тягнучи за собою негативні наслідки для суспільства.

На розвиток суспільної моралі впливала колоніальна політика англійського уряду. Загальноприйнятою була думка про те, що експансіоністська політика є національно та морально правильно. Саме завдяки їй англійці допомагають необізнаним народам та укріплюють своє становище на світовій арені [58, с.39].

В 1831 р. у промисловості та торгівлі було зайнято 42 %, тоді як у сільському господарстві 28 %. Умови праці не задовольняли робітників, вони починають покращуватися лише з XIX ст. До цього особливо важкими були умови в шахтах, де найбільше зустрічалося випадків із смертельним результатом. Незабезпеченість приміщень достатньою вентиляцією обумовлювали накопичення газів, що в свою чергу призводило до вибухів. Одним із найбільших таких вибухів стався в 1878 р. в Ланкаширі, де загинуло 189 чоловіків. Були галузі, які сприяли розвитку тяжких захворювань. Наприклад, виробництво сірників на основі жовтого фосфору

викликало розвиток таких захворювань як: жовтуха, псоріаз, хронічна діарея [3, с.79].

Характерним для цього часу був процес трудової міграції, особливо некваліфікованої. Активно цей процес відбувався на території африканського континенту, де окрім місцевого населення до робіт пов'язаних із будівництвом залізниць залучали ще й нижчі верстви населення Англії. Відтік населення на заробітки був обумовлений незможністю більшої частини населення, перенаселення міст, неможливості утримувати себе на отриману заробітню платню [8, с.256 – 257].

Ще одна проблема була пов'язана із розширенням середнього класу і обумовлювалася питанням про надання права голосу усьому чоловічому населенню. Невдоволення англійських широких мас реформою 1832 р. та тяжкі умови праці обумовило появу чартиського руху. Вона виникла на основі двох організацій: Лондонської організації робітників та Великого північного союзу. У «Народній хартії» вони сформували свої вимоги, які включали лише шість пунктів:

Рівне представництво – Великобританія мала бути поділена на 200 виборчих округів, за можливості з рівною кількістю населення. З кожного округу мали посилати по одному виборцю до парламенту.

Загальне виборче право – кожен чоловік, який міг довести, що має вік від 21 року і проживає у місті від 6 місяців, повинен брати участь у виборах. При цьому повинна проходити реєстрація строком на два місяці (з 1 січня по 1 березня).

Річні парламенти – вибори мають проводитися кожного року 24 червня; якщо місце у палаті звільнить ся посеред року, то воно повинно бути зайнято протягом двох неділь; а час протягом якого можна віддати свій голос буде з 6 год. ранку по 18 год. вечора.

Відміна майнового цензу – для кандидата на посаду депутата не повинен встановлюватися майновий ценз.

Таємне голосування повинно проходити не по бюлетеням. При вході повинна стояти скриня з ім'ям кожного кандидата куди виборці будуть опускати м'ячик віддаючи свій голос. По закінченню дня голоси підраховують певні люди, які вивішують результат на дверях приходу.

Сесії та винагороди депутатам – депутати повинні засідати кожного дня, окрім неділі, і вирішувати всі питання але завершити їх вирішення не пізніше вересня. Засідати вони повинні з 10 год. дня до 16 год. вечора. Кожному члену палати повинно виплачуватися по 400 фунт. ст. із державного бюджету [71, с. 74 – 76].

Таким чином, чартисти намагалися висунути свої вимоги, які в дечому були занадто нездійсненними. Хоча вони відбивали бажання не лише тогочасного суспільства, а й сьогоденного.

Засобами реалізації вимог чартистів було мирна агітація населення із закликам и приєднатися до руху. Їх діяльність дещо змінила після загального з'їзду чартистів у Бермінгері 1839 р. Вирішивши, що парламент не буде сприймати «Народну хартію», вони закликали англійське суспільство не покупати товари, що обкладалися акцизами. Але це не привнесло бажаних результатів [27, с.328]. У 1840 р. чартисти утворюють єдину Національну чартиську партію на основі розрізнених організацій. Асоціація укладає нову хартію, яку підписало 3 млн. чол. Аби впровадити у життя цю петицію чартисти проводять марш. Після нього хартію подали на розгляд до парламенту. Але англійський уряд відхилив її внаслідок чого виникає хвиля протесту та страйк. Його розганяли насильницькими методами, після яких проходили судові процеси по засудженню лідерів та очільників руху. Після цього чартиський рух поступово притихає [3, с.58].

У 1847 – 1848 рр. чартиський рух знову набирає сили під час підписання ще однієї петиції. Яку парламент знову відмовився сприйняти, а демонстрація, яку планували проводити чартисти була зірвана. Тому рух знову йде на спад. Після цього чартисти перестали виступати із політичними ідеями, розчарувавшись у своїй діяльності. Їм на заміну приходять

професійні союзи (трэд – юніони), які ставили собі за мету опікуватися лише професійними питаннями робітників, зокрема, умовами праці. Окрім цього, вони опікувалися питанням по безробіттю: надавали матеріальну допомогу по безробіттю, хворобам та іншим особливим випадкам (наприклад, укладання шлюбу, або похорон). На перших етапах трэд – юніони включали лише висококваліфікованих робітників, які мали сплатити високі членські зноси. Серед таких професійних союзів ми можемо назвати утворений у 1851 р. Союз об'єднання механіків. Вони створили широкий грошовий фонд, за допомогою якого надавали взаємодопомогу його членам [63, с.322].

Акти впроваджені англійським парламентом, по врегулюванню ситуації на фабриках, ніяк не вплинули покращення відносин із чартистами. Були внесені деякі зміни в умови праці дітей. За законом від 1833р. на роботу не могли наймати дітей віком до 9 років, але вже у 9 – 10 річному віці вони могли працювати по 8 год. на добу, а 11 – 17 річні діти по 12 год. У 1830-х рр. На фабриках кількість дітей, які були зайняті у виробництві сягнуло 35 % [23]. При цьому їх праця використовувалася не лише у текстильному виробництві, тобто у легкій промисловості, а й у металургії, на шахтах. Дещо покращило ці умови акт від 1844 р. який забезпечив 13 часовий робочий день для жінок та дітей, які не досягли 18 років. Таким чином, були зроблені спроби для покращення умов праці на фабриках, але вони, по суті, не мали ніяких наслідків, підприємці все ще активно наймали дітей на неповну робочу неділю, а умови праці так і не покращилися [27, с.328].

З 1860-х рр. рух чартистів набуває радикального характеру. У 1866 р. вони планували провести мітинг у Гайд-парку. Але уряд зачиняє парк і виставляє по його периметру правоохоронні органи. Керівники чартиського руху закликають англійський уряд відкрити парк, і коли не отримують позитивної відповіді, вступають у сутички з поліцією. Саме ця подія, а також мітинг який був проведений Лігою реформ у подальшому сприяла підняттю питання про виборчу реформу у парламенті [30, с.328].

У подальшому чартисти змогли вмовити робітників про необхідність об'єднання і за їх сприяння у 1868 р. утворюють Національний конгрес тред – юніонів. До нього ввійшли 118 організацій, які представляли інтереси лише кваліфікованих робітників. Перед собою він ставив завдання: об'єднати усі професійні союзи та відстоювати права та інтереси робітників [43, с.347].

Початок занепаду економічного розвитку ще більше загострив проблеми робітників: тяжкі умови праці, безробіття, мізерна зарплатня, це обумовило масовий підйом робітничого руху. За рахунок тиску з боку робітників уряди консерваторів та лібералів йдуть на деякі поступки по відношенню до робітників. Уряд консерваторів, на чолі якого стояв Дізраелі забороняють дитячу працю до 10 років, проводять низку змін щодо охорони здоров'я, впроваджують 57 – годинний робочий тиждень. В цей же час ще більше починають поширюватися організації, направлені на боротьбу із шкідливими звичками та волонтерські організації, які допомагали бідним людям матеріально, а також сприяли будівництву домів для них. Особливо в цій діяльності можна виділити мера Бірменгера, який був підприємцем, а також представником радикального крила ліберальної партії. Він не дозволив створити на своїй фабриці тред – юніон, але дуже піклувався про умови праці робітників, тому забезпечував своє підприємство освітленими приміщеннями, слідкував аби вони відповідали санітарно - гігієнічним нормам [3, с.78]. Тут же можна було побачити бібліотеку, клуб, вечірню школу. Окрім цього, на фабриці існувала скарбничка допомоги, з фондів якої надавалася матеріальне забезпечення незаможнім верствам населення. Таким чином, рух чартистів маючи періоди свого злету та падіння мав вплив на англійський парламент з метою встановлення більш демократичних та ліберальних умов розвитку для широких верств населення.

Ще однією важливою суспільно – політичною течією, яка утворена у 1840-х рр. Була Ліга боротьби із хлібними законами. Ця організація відстоювала позиції середнього класу, її філії можна було знайти у великих містах. Зокрема, у Манчестері міські жителі, які були невдоволені політикою

лендлордів вступали у Лігу. Ця організація виступала за відміну хлібних законів 1815 р. (за ним був встановлений ліміт на ввіз дешевого зерна на територію Великобританії). Борці з хлібними законами говорили про те, що така політика направлена на збагачення лендлордів та з їх допомогою підтримується штучна підвищена ціна на хліб [54, с.537].

Методи боротьби Ліги були схожі на методи чартистів – представники організації надсилали до парламенту численні петиції з вимогою відмінити хлібні закони, а парламент або ігнорував їх, або відмовляв у виконанні такого прохання. Після запеклої боротьби у 1846 р. був прийнятий біль про відміну хлібних законів. Цьому сприяли не лише петиції, які масово направлялися на розгляд до парламенту, а й голод в Ірландії, якого раніше не знало англійське суспільство [56, с.84]. Таким чином, починаючи з 1840-х рр. На території Англії розгортається два основних суспільно – політичних рухи: чартисти та «лігісти», які хоча і мали спільні методи, але ставили перед собою різні завдання.

У 1885 р. виникають нові тред – юніони, які опікувалися проблемами чорноробові, докерів та інших робітників, які не мали постійного місця працевлаштування і кочували з місця на місце, вони не були високо кваліфікованими. Саме тому ніхто не хотів на довго наймати їх на роботу. Протягом 80 - 90-х рр. XIX ст. кількість осіб, які вступали у нові тред – юніони значно розширюється: у 1880р. їх нараховувалося 604 тис., у 1890 р. їх вже було 1054 тис., а у 1900 р. – 1972 тис. Тобто, майже у 3,5 разів усього за десять років збільшується кількість людей, які виразили бажання вступити у тред – юніони [44, с.125]. Свою діяльність вони почали із мітингів. Найбільших такий мітинг стався у Лондоні на підтримку якого прислали гроші із усієї країни, навіть з Австралії. Мітингуючи виступали за встановлення фіксованої заробітної платні. Завдяки розмаху мітингу вони змогли досягти своєї мети.

Такий активний розвиток робітничого руху сприяв розгортанню соціалістичного руху на території Англії. Поширення набуває поміркована

течія соціалізму – фабіанство. Перша організація цієї течії виникає у Лондоні в 1884 р., а вже до кінця XIX ст. вона нараховувала 3 тис. членів у самому місті і близько 40 тис. по території усїєї Англії. Керівники організації виступали за скорочення робочого дня до 8 год., викупу державою усїєї землі, що належала лендлордам. Виступали проти поширення впливів монопольних організацій, і найголовніше за розширення прав робітників [31, с. 329].

Але не дивлячись на досягнені успіхи, робітники все більше зверталися до думки про необхідність відстоювання своїх прав у парламенті за допомогою партії, яка буде складатися лише з робітників. Британський конгрес тред – юніонів у лютому 1900 р. заснував таку партію назвавши її Комітет робітничого представництва (Labor Representation Committee). Але не дивлячись на це її відразу почали називати робітничою і в 1906 р. вона переймає цю назву офіційно та починає називатися лейбористською (Labor Party). Активну підтримку лейбористам надавали тред – юніони. При цьому не лише об'єднання кваліфікованих робітників, а й тред – юніони нового типу, що об'єднували некваліфікованих робітників [21].

Її діяльність пов'язана з іншою проблемою англійського суспільства – надання виборчого права жінкам. За цю мету активно боролися суфражистки, які й налагоджують тісні зв'язки із Лейбористською партією. Суфражистки вважали, що саме за допомогою цієї партії вони зможуть отримати загальне виборче право і стати на рівних правах із чоловіками. Саме тому під час чергових виборів вони надавали їм усїяку допомогу аби продвинути у парламент їх представників [66, с.286].

На кінець століття починається активний антивоєнний рух, що було пов'язано із розгортанням англо – бурської війни. Найбільшим виразником цього руху була Незалежна робітнича партія, створена у 1893 р. За її сприяння зростає роль незалежних організацій у впливі на правлячі англійські кола. Робітників не задовольняла позиція по відношенню до бурів не лише тому, що з початком війни в них погіршуються умови праці, а й

тому що вони починають співчувати бурам. Тому страйки, які на перших етапах мали суто матеріальні вимоги (наприклад, підйом заробітної платні) переросли у вимоги завершення війни з бурами та переходу на мирні ланки життя. Окрім антивоєнного руху, Незалежна робітничка партія ставила собі за мету сприяти обранню робітників до парламенту із числа її партії, які могли б своєю діяльністю впливати на умови життя робітників [56, с.83].

Висновки до розділу 2

Таким чином, внутрішньополітичний розвиток англійського суспільства середини ХІХ – початку ХХ ст. визначався декількома аспектами:

1)ліберально – демократичними реформами, які були викликані змінами у економічному та соціальному плані, а також направленістю двох англійських урядів на поліпшення життя населення.

2)Ірландське питання, яке ознаменувалося боротьбою ірландського народу за самоуправління та покращення умов життя. Хоча воно й закінчилося невдачею, але призвело до покращення умов життя ірландських селян.

3)Економічний розвиток який був обумовлений переходом на індустріальні ланки, і тому ввів до різких змін та більш жорстокої колоніальної політики.

4)Соціальне питання, яке залежало від економічного розвитку. Поглиблення протиріч між заможними та бідними верствами населення, а також робітниче питання вимагало від англійського уряду рішучих дій.

РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

3. 1. Колоніальна політика уряду Великобританії

До середини XIX ст. Англія стала однією з найбільших колоніальних країн світу. Вона мала свої колонії в усіх регіонах світу, при цьому вони були як острівні так і континентальні. Їй належала одна п'ята частина суші. Бажання англійських урядів розширювати свої території були обумовлені економічними мотивами (від своїх колоній вона отримувала сировину, перетворювала її на дешевий ринок збуту для своїх товарів, набула місця для владання капіталу), а також політичними (намагання ствердити своє положення на світовій політичній арені).

У своїй зовнішній політиці англійські уряди, не дивлячись на розбіжності у своїх поглядах, намагалися досягнути одного й того ж самого результату – здобуття першості на світовій арені. Тривалий час вони підтримували політику «блискучої ізоляції», яка полягала у веденні зовнішньополітичного курсу на суто самостійних засадах, не звертаючись до союзів з іншими державами. У даному випадку маються на увазі західноєвропейські країни, які так само як і Англія боролися за світове лідерство [4]. Але така політика не була довготривалою, вже в середині XIX ст. Великобританії доводиться поступово відмовитися від неї з метою збереження лідерського становища на світовій арені.

Перші колоніальні здобутки Англії пов'язують із захопленням Ірландії, але фактично першою англійською колонією вважається Джеймстаун, що було заснована на території сучасного США та названа на честь короля Джеймса. Більш активно процес колонізації починається після наполеонівських війн, а вже в 1865 р. площа Британських володінь досягає 14,3 млн. кв. км [39, с. 90].

Колоніальна політика, що впроваджувалася протягом усього XIX ст. мала декілька напрямків: по – перше, у сфері своїх інтересів британський уряд мав африканський континент. По – друге, регіон Азії, особливо

Південної, де знаходилася перлина Британської імперії – Індія. А також територію Близького Сходу, через який можна було прокласти найкоротший шлях до Індії, а також здобути місця видобутку нового джерела сировини – нафти. Поступово територія Індії, повністю відходить під владу Англії, що було досягнуто різноманітними засобами: підкорення та завоювання сусідніх регіонів (Пенджаб, Кашмір в 1849 р.), насильницьке приєднання території країн, які не мали спільного походження із Індією (1843 р. – приєднання до Індії Сінду) [44, с. 71]. Таким чином, політика англійських урядів була направлена на розширення територіальних надбань Англії, прокладання нових шляхів до Індії, здобутку нових ринків збуту.

Більшість війн, які були розпочаті за допомогою англійського уряду Н. Дронова називає «колоніальними війнами». У 1819 р. захоплений Сінгапур, у 1839 р. – м. Арден через який англійці здобули вихід на узбережжя Червоного моря, у 1841 р. територію у Китайському морі – північну частину о. Барнео та о. Лабуан. У 1852 – 1853 рр. після нетривалих протистоянь англійці захоплюють Бірму. Всі ці території мали вихід до Індійського океану. По ним було прокладено шлях до узбережжя Індії, а також налагоджено нові торгівельні шляхи [3, с. 64].

У Східній Азії відбувся конфлікт між Британською імперією та Китаєм 1839р. Англійські торговці постачали на територію Китаю опіум. З часом його об'єми настільки вирости, що китайська влада починає опікуватися питанням здоров'я населення своєї країни. І тому в 1839 р. вони видають закон, який забороняє ввіз опіуму у країну. Разом з тим, китайська влада затопила останню поставку опіуму, сума якого перевищувала 1 млн. ф. ст. Пальмерстон, який на той час обіймав посаду міністра закордонних справ, надсилає війська до Китаю. Остання не в змозі вистояти всієї сили англійського війська, внаслідок чого капітулює і підписує Нанкінський договір. Від якого англійці отримали беззаперечну перемогу: для них було відкрито п'ять важливих морських портів Китаю (Гуаньчжоу, Амой, Фучжоу, Нінбо, Шанхай) на яких вони могли вільно вести товаро – грошові відносини.

Також вони отримали право вільно селитися по території цих портів. Китайці зобов'язалися виплатити компенсацію у сумі 6 млн. ф. ст. Найголовнішим своїм досягненням англійці вважали отримання острова Гонконг – він передавався Англії під оренду терміном на 150 років [27, с. 324-325]. Але це була лише перша «опіумна війна», як її назвали в історіографії через головну причину розгортання конфлікту – збиток опіуму. У 1856 – 1858 та 1860 рр. відбулося ще декілька збройних англо – китайських конфліктів, внаслідок яких Китай переходить в остаточну залежність від Англії, перетворивши її в напівколоніальну державу. Англійці змогли досягти вільного пересування по території Китаю (як свої товарів, так і самостійно), купці змогли добитися зниження податків при імпорті товарів. Таким чином, Британія поширила свій вплив на більшу частину держав, які межують із Індією. Внаслідок цього, в подальшому вона вступить у ряд конфліктів із провідними західноєвропейськими країнами.

У 1840 р. була захоплена сусідка Нового Південного Уельсу (Австралія) Нова Зеландія, на території якої також знаходилися колоніальні володіння Англії. А вже наприкінці 1840-х рр.. внаслідок активного процесу переселення англійців, його населення досягло 27 тис. чол., а до цього часу це була пустельна територія [51].

Свою колоніальну політику у Південній Африці англійці почали з миса Доброї Надії, на території якої розташовувалася Капська колонія (раніше належала голландцям) розташованого у Південному субрегіоні Африки. У 1814 р. ця колонія була приєднана до британських володінь, саме за допомогою цього об'єкту англійський уряд хотів скоротити шлях до Індії. Бурам (корінне населення Африки, потомки перших колонізаторів голландців) не подобалася така політика тому вони поступово переїжджають на північ континенту, створивши свою республіку – Наталь. Її також приєднали до соїх колоніальних володінь у 1842 р. Такий розвиток подій не задовольнив бурів і тому вони знов переселяються, на північ від Наталя, де

зкладають підґрунтя двох нових республік – Трансвааль та Помаранчеву республіку [7].

Ще одна країна в африканському регіоні, яка приваблювала англійський уряд своїм географічним положенням був Єгипет. Особливо її цікавив Суецький канал, який був збудований у 1869 р. та поєднував Середземне та Червоне море. Він мав стати одним із головних осередків по перевезенню промислових товарів. В 1875 р. британці викупають контрольний пакет на володіння Суецьким каналом [58, с. 34-35]. Але остаточно Єгипет попадає під владу Британії у 1882 р. після окупації країни. Найбільшим здобутком окрім Суецького каналу, на території Єгипту, був порт Олександрія, який на початку ХХ ст. став головним оплотом експортно – імпорту відносин Британської імперії. Таким чином, політика англійських урядів африканському регіоні була прогресивною та вже на перших етапах приносила свої здобутки. Але конфлікт із бурами був невичерпаним і з 70-х рр. він розгортається із новою силою.

Многочисельні колонії Карибського моря, які склалися з острівних країн, поступово занепадали. Основним заняттям населення було вирощування тростиноково цукру, який сильно виснажував ґрунти. Внаслідок цього цей регіон поступово втрачає свої прибутки, а також починає скорочуватися населення. Окрім цього зростає конкуренція, на виробництво цукру, з боку європейських країн. Вони здобували цукор із цукрового буряка. Країни Центральної Америки також починають займатися вирощуванням цукру. І як наслідок, ціни на його виробництво значно падають, а країни карибського регіону втрачають заробіток від свого основного промислу [60].

Намагаючись змінити розстановку сил, плантатори нещадно експлуатують рабів, привезених із Африки або підкорене місцеве населення. Внаслідок цього починаються активні виступи, як сплеск невдоволення серед підкореного населення. Одне з найбільших відбулося на о. Ямайка у 1831 р. воно закінчилося невдачею для повсталого населення: було страчено

більше 200 осіб. Але тим не менш воно стало поштовхом для дій англійського уряду у забороні використання рабської праці в англійських колоніях. У 1833 р. уряд проголошує про звільнення рабів у колоніях. Але за рабовласниками залишалися все ті ж самі права: карати їх, примушувати працювати тощо. Змінилася лише назва – тепер людей, які знаходилися у рабській залежності від плантаторів називали не рабами, а «учні». Повністю стали вільними лише діти, які досягли віку до броків. Плантатори, які мали у своїй власності рабів розраховували на те, що із їх звільненням вони стануть найманими робітниками і це значно здешевить їх витрати на працю. Для компенсації по втраті рабів було виділено 20 млн. ф. ст. [44, с. 74]. Отже, занепад карибського регіону хоча і змусив ввести зміни у відносини з рабами але він був лише номінальним. Це у свою чергу не зупинило виступи, а лише підбурювало їх. І в 1837 р. було відмінено «учнівство» і раби стали найманими працівниками, але це не змінило відносини між плантаторами та робітниками, методи експлуатації залишалися тими ж самими. А земля все ще повністю належала англійським колоністам тому колишні раби не могли розраховувати на отримання приватної власності та можливості працювати на себе.

У 50 – 60-х рр. XIX ст. одним із напрямків колоніальної політики стають країни Латинської Америки. Більшість з них не мала офіційного статусу колоніальна залежної держави але вони знаходилися у економіці та політичній залежності від Великобританії. Англійські товари у цьому регіоні були найбільш оциренними через їх доступність та дешевизну. Ці товари фактично не давали розвиватися місцевому підприємництву витісняючи будь – які їхні товари [61, с.312].

В цей період продовжується і подальша діяльність на азійському просторі. Захоплений Пенджаб у 1849р., приєднана до Індії в 1852 р. частина Бірми (область Пегу), у 1854р. захоплений Белуджистан. Досягла значних успіхів у відносинах із Персією (Іран). Ще в 1801 р. був укладений Торгівельний договір, який однак не приніс очікуваних результатів британців

– отримання економічного впливу у регіоні Персидської затоки. І лише через 34 роки Англія підписує угоду, за якою отримує право на огляд іранських суден. Поступово англійці поширювали свою владу на території Персидської затоки. Ще в XVII ст. англійці першими досягли домовленості, із шефхом Кувейту, з приводу розташування та будівництва кораблів та торговельних складів. У 1899 р. був заключений таємний договір із шейхом – за ним відтепер англійці могли розташовувати на берегах Кувейту не лише торгові кораблі, а й військові, тобто поступово на території Персидської затоки відбувалося накопичення військової сили. На базі річок, які впадали в Персидську затоку утворюються місця грузовик та поштових перевезень. Серед кампаній, які діяли у цьому регіоні виділяються: «Євфрат енд Тігрис», «Братів Лінч»[58, с. 36].

Однією із характерних ознак колоніальної політики в 50-х рр. XX ст. були національно – визвольні рухи. Одним із найбільших таких було повстання сипаїв в Індії. Поступове захоплення території Індії викликало широкі зміни у суспільстві. Англійські промисловці поступово захопили увесь ринок, знецінивши товари місцевого виробництва. Насаджені закони, англійською владою, в деяких моментах повністю витіснили та спростовували звичні традиції індусів («таггі» - жертвні вбивства, «саті» - самоспалення вдови). Діяльність місіонерів, які пропагували та насаджували місцевому населенню християнство [1, с. 44].

Все це обумовило повстання спочатку в північних та центральних областях, які розпочала Бенгальська армія (сипаї). Але безпосереднім приводом став слух про те, що британська армія використовує патрони, які були змазані яловичим та свиним жиром. Поступово їх почали підтримувати селяни та деякі землевласники. Але більшість населення підтримувало нові порядки тим паче, що деякі традиції хоч і були офіційно заборонені але все ще практикувалися місцевим населенням. До того ж це було дуже звірське повстання. Ад'ютант Річард Бартер згадує про події в Канпуре: нікого не щадили ні чоловіків, ні жінок, ні дітей. Відвідавши місце де утримували

в'язнів він побачив залишки крові, відбитки закривавленої долоні, волосся, очі, особисті речі. Тіла просто скидали у колодязь [72].

Тому повстання намагалися швидко придушити, а британська верхівка відтепер з підозрою дивилася на місцеве населення. Тим не менш англійці отримали і свою вигоду з цього повстання. Ост – Індська кампанія, яка мала монопольне становище на території Індії була звинувачена у некомпетентності і замінена на більш лояльну до британського уряду. В рядах армії збільшилася кількість англійців замість бенгальців, які тепер не вселяли довіри. Генерал – губернатора тепер почали називати віце - король аби підкреслити його наближеність до корони [27 с. 31].

Повстання показало наскільки англійські колонії потребують розвитку інфраструктури. Тому починається активна розбудова залізниць. До 1852 р. було прокладено 32 км, до 1869 р. – близько 8 тис. км. Вони поєднували найбільші міста та промислові центри у країні, для більш легкої доставки сировини та перевезення англійських товарів до середини країни. Окрім Індії, починається розбудова залізничних доріг по території арабських держав. У цьому питанні Англія сперечалася з Німеччиною, яка також намагалася здобути свій вплив по території Персидської затоки [42 с. 93].

Таким чином, намагання досягти свободи однієї із найбільших колоніальних держав, які знаходилися у залежності від Англії завершилося невдачею. До того ж у 1876р. Вікторію проголошують імператрицею Індії.

На кінець ХІХ ст. англійські колонії можна було поділити на три типи:

1) колонії, які знаходилися на самоуправлінні (Канада, Австралія, Нова Зеландія);

2) Індійська імперія, яка була перлиною Британії;

3) Залежні території (Африка, Південно – Східна Азія, країни Карибського моря) [39 с. 94 – 95].

В основному ці території використовувалися або як сировинний додаток, або як ринок збуту. В цей же час починають розвиватися дослідницькі експедиції, особливо в країни Африки. Великим досягненням

політики кабінету Дізраелі було отримання контрольного пакету на власність Суецьким каналом у 1875 р. Цей факт допоміг здобути Англії контроль над Єгиптом після державного перевороту у середині останньої.

У 80-х рр. XIX ст. територія Африки, в основному, була поділена між чотирма державами: Британія, Франція, Німеччина та Бельгія. Британія намагалася з'єднати свої території за допомогою залізничної дороги, об'єднавши територію від миса Доброї Надії до м. Каїр аби забезпечити шлях до Індії, Австралії, Далекого Сходу. Але таким планам заважали бури, які не хотіли віддавати свої території під владу британців. Найбільшим прихильником захоплення цих двох республік був Сесіл Родс, який володів алмазними шахтами на півдні Африки. Саме з його допомогою на кордонах з бурськими республіками утворюються Південа і Північна Родезія. Після 1886р. цікавість англійських підприємців до цих територій зростає. Це пов'язана з відкриттям у Трансваалі родовищ із золотом. Науковці підраховали, що на території республіки ме міститися золота на суму від 12 до 14 млрд. франків. Масово на територію Трансвааля прибувають уїтлендерами (іноземцями), з метою отримати частину та прийняти участь у розробці родовищ із золотом [41, с. 256 – 257].

Аби не дати ні англійцям, ні французам, нікому би то ні було ще посягнути на їх власність, бури починають вводити великі митні побори. Впроваджують закони, які забороняли іноземцям (тобто англійцям, французам, німцям тощо) приймати участь у виборах та бути обраним до місцевих органів влади [3, с. 68].

Поступово уїтлендери викупають територію республіки та створюють у 1892 р. Національний союз, який мав відстоювати їхні права на цій території. Вони казали, що більшість роботи, тобто розвідувальних робіт та розробки шахт, зробили вони, а при цьому не мають ні прав голосу, не можуть вирішувати питання пов'язані з місцевою адміністрацією. До того ж вони сплачували податки на користь держави, а ніяких політичних та громадянських прав не мали.

За таких умов Родс намагається організувати збройне повстання але його спроба закінчується невдачею і відказом президента Трансваалі прийняти британське підданство. Внаслідок таких подій 1899р. починається англо – бурська війна. На перших етапах війни перевага була на боці бурів але вже у червні 1900р. англійцям вдається захопити столицю Трансваалю Преторію. Після чого Трансвааль припиняє своє існування але війна та і не завершилася. Бури продовжували вести боротьбу у формі «командо» - це були невеликі партизанські загони, які руйнували залізниці, нападали на аванпости. Аби остаточно придушити повстання були побудовані концентраційні табори –це були огорожені території, які концентрували певну частину території. Зазвичай в них утримували військовополонених бурів. Окрім цього англійці винищували будинки бурів аби партизанам не було де сховатися. Як наслідок 1902 р. бури здаються. Вони зазнали колосальних втрат – близько 200 тис. осіб загинули у таборах, але англійці також зазнали поразки у певному плані [5]. На засіданнях парламенту під час обговорення цієї проблеми неодноразово виступали із доповідями про відсутність моральних цінностей у людей, які створили це звірство і тому було прийнято рішення про відновлення будинків бурів. На це виділили 3 млн. ф. ст. У 1910р. колонії Великобританії на півдні Африки об'єднали у Південно – Африканський Союз (сьогодні Африканська республіка) [27, с. 345]. Отже, ця війна хоча і була успішною для британців, у економічному плані, але показала відсутність моральних цінностей у певної частини англійської суспільства та показала готовність англійців відстояти свої володіння.

У 90-х рр. XIX ст. починається суперництво між провідними країна світу за сфери впливу на території Близького Сходу. Особливо їх цікавила територія Туреччини, яка мала найвигідніше географічне положення та була транзитним місцем аби добратися до Азії (особливо Індії), Африки (наближеність до Єгипта). В цей же час починається дія британського уряду в тихоокеанському регіоні. Флот який був тут зосереджений англійцями

нараховував 170 тис. т., а японський 200 тис. т. [3, с. 75]. Накопичення такої військово – морської могутності підштовхнуло парламент почати переговори із японцями. Діяльність британських дипломатів завершилася підписанням англо – японської угоди у 1902р. Він фактично забезпечив розгортання російсько – японської війни за території, які також цікавили і англійців. Цими обставинами англійський уряд хотів утримати росіян та японців від фактичних дій проти себе. Таким чином Англія накопичувала силу та захоплювала території, які допомогли їй утриматися на провідних шаблях під час Першої світової війни.

Отже, Великобританія на середину ХІХ ст. стала однією із найбільших колоніальних імперій світу, маючи у своєму розпорядженні одну п'яту частину світу, не лише суші, а й морських узбереж. Свою колоніальну політику вона реалізовувала на всіх п'яти континентах – африканській напрямом, азійський, австралійський та американський. Її політика обумовлювалася декількома причинами: здобуття нових ринків збуту та місць для видобутку сировини, можливістю прокласти нові шляхи до Індії, здобуття звання найбільшої у світі держави. Англійські уряди реалізовувала свою політику різними засобами: за допомогою збройних повстань, економічних методів (викупу території, або контрольних пакетів акцій, вкладання капіталів), переселення англійського населення до передбачуваної території тощо. Такі методи частіше за все викликали обурення місцевого населення та влади країни, але частіше за все вона не могла протистояти військовому або економічному фактору з боку англійців. Хоча в деяких моментах вони були аморальними та неприйнятими у світовому співтоваристві. Активний колоніальний зовнішньополітичний курс Великобританії викликав суперечності країнами європейського регіону, які також претендували на звання провідних країн світу. У подальшому це стане причиною ряду затяжних та коротких протистоянь між Англією та західноєвропейськими країнами світу, які в свою чергу призведуть до

формування двох воєнно – політичних блоків напередодні Першої вітової війни.

3.2. Європейський напрямок у зовнішній політиці англійських урядів

Зовнішньополітичний курс Великобританії дістав назву «блискуча ізоляція» тому, що у своїй політиці вона не зверталася по допомогу до інших країн Західної Європи. Але це не означає, що вона не підтримувала економічні, політичні та суспільні зв'язки із цими країнами. Після завершення наполеонівських війн Англія намагається все більше посилити своє міжнародне становище. Вона сприяє тому щоб Франція, займаючись своїми внутрішньополітичними справами не заявляла про себе на міжнародній арені. У випадку із Російською імперією у неї виникають суперечності за територіальні володіння на території азійського регіону та арабського світу.

Російська імперія з давніх часів мріяла про захоплення проток Босфор та Дарданели, які б дали їй повне право володіти Чорним морем та надали б їй вихід до Середземного моря. Османська імперія, яка на той час володіла цими протоками, переживала смугу затяжної кризи та вступила етап свого занепаду. Російський цар вирішив цим скористатися та відвоювати ці території. У першій половині XIX ст. турки двічі не змогли виграти у воєнному протистоянні із Росією і тому були змушені підписати договір за яким: заборонялося будь – яким іноземним військовим кораблям пересікати протоки Босфор та Дарданелл. Англія, яка також вбачала свою від вплив на Туреччину, не була задоволена такою політикою російського уряду. До того ж останній ніколи не приховував свого бажання захопити перший осередок православ'я – Константинополь (Стамбул) [4].

Англійський уряд, на чолі з міністром закордонних справ Пальмерстоном, починає впроваджувати свою політику намагаючись привернути турецького султана на свій бік. Серед заходів, які вдалося впровадити на території Туреччини можна назвати: підписання торгівельної

годи 1838 р., за якою встановлювалися мінімальні мита на англійські товари, а англійські купці могли вільно переміщатися по території усієї Османської імперії. Окрім того, за сприяння англійського ряду було реорганізоване турецьке військо. У 1841 р. була підписана конвенція у Лондоні, яка стосувалася обох чорноморських проток. Якщо раніше сферою впливу цих опікувалися лише Османська та Російська імперії, то тепер, за сприяння Лондона, у справи цього регіону могли втручатися Великобританія, Франція, Пруссія, Австрія. Скасовувалося обмеження щодо пропуску військового флоту будь – якої країни, окрім Росії та Туреччини, на територію чорноморських проток під час ходу війни. Але у поза воєнний час на території Босфору та Дарданелли не повинно було перебувати жодного військового корабля будь – якої країни [2, с. 170 – 171].

Подальші дії у цьому регіоні були пов'язані із Кримською війною (1853-1856 рр.), яка почалася між коаліцією країн на чолі з Великобританією та Росією. Уряди Франції та Англії, використали поразку Росії у цій війни для ще більшого проникнення на турецький ринок. Протягом усієї війни Англія надавала Османській імперії позики на ведення війни тим самим поставивши країну у залежність від свого економічного становища. Також ця війна сприяла соціальному розвитку Великобританії. Особливо зміну поглядів на жінку, Флоренс Найтінгейл серед жінок почала займатися волонтерською діяльністю, допомагала пораненим під час війни, показала необхідність освіти жінки не лише для створення та утримання «домашнього вогнища», а й справ у суспільній діяльності [91]. Отже, намагаючись реалізувати свою політику на світовій арені Англія вдається до різних методів боротьби. Тим самим вона закріплює та підтверджує своє панівне становище на Близькому Сході. Покращення відносин між Росією та Англією відбувається після підписання угоди у 1899 р. за якою розподілялася участь обох країн у будівництві залізничної дороги на території Китаю.

Не дивлячись на те, що у 1870-х рр. уряд Великобританії почував себе доволі впевнено на території Туреччини, тому що мав сильні впливи на

політичне життя країни, а також значний економічний вплив. Тим не менш, після відкриття Суецького каналу, англійці знов починають свою діяльність по розширенню впливу у цьому регіоні. А після окупації Єгипту у 1882 р. це бажання ще більше посилюється через те, що Туреччина по суті опинилася на шляху торгівельно – економічного розвитку країни. Аби досягти такої мети були використані активні погроми вірменського населення. Гладстон у своїй промові активно закликав до військового захоплення Туреччини із метою захисту християнського населення, а також аби унеможливити зближення та налагодження турецько – німецьких відносин [19, с. 333].

Інтереси Туреччини та Англії також зіткнулися на узбережжі персидської затоки. Османська імперія хотіла поширити свій вплив на Катар але за допомогою ряду договорів Британії вдалося поширити свій вплив по території цієї країни.

У 1871 р. відбувається об'єднання Німеччини, після чого вона намагається «реабілітуватися» на міжнародній арені та прийняти участь у запізнившомуся перерозподілі світу. Це в свою чергу викликає суперечності між уже складеними світовими колоніальними державами (Великобританія, Франція, Нідерланди) та Німецькою імперією. Однією із основних спірних територій між Німеччиною та Англією була Південна Африка. Найяскравіше їх суперечності проявилися під час бурського конфлікту. Хоча на перших етапах обидві країни намагалися мирним шляхом вирішити свої проблеми через тривалі дипломатичні переговори. Вони навіть підписали Гельголандська – Занзібарський договір у липні 1890 р. За умовами договору до сфер впливу Великобританії мали стати: Кенія, Уганда, Малаві, прикордонні райони Того і Гани [10, с. 80].

Англійське суспільство із прихильністю сприйняло цей договір, а Солсбері, який обіймав посаду прем'єра, назвали одним із наймудріших людей того часу. Європейське співтовариство неоднозначно сприйняло укладання цього договору: Росія побоювалася його, вважаючи що це об'єднання сильної армії та військово – морської флотилії, насторожувалася і

Франція так як передача о. Гельголанд (Північне море) обумовила затримку морського флоту Франції при виході у відкрите море [53, с. 323].

Укладання договору обумовило наростання конфлікту у англо – французьких відносинах. У 1886 р. Франція, Німеччина та Великобританія підписали умову за якою домовилися не порушувати кордонів султанату Занзібари. Фактично тепер німці відмовилися від своїх обов'язків на користь Англії але не французів. Останні вирішили не починати конфлікт, сумніваючись у вигідності такої справи. Тому приймають компенсацію, яку запропонували англійці. У 1890 р. англійський уряд визнає протекторат Франції над о. Мадагаскар, а Франція визнає протекторат англійців у Занзібарі та Пембе. Тобто, відбувається вирішення англо - французьких суперечностей у Західній Африці та визначаються сфери впливи між обома країнами у зазначеному регіоні [5].

Відносини Англії та Німеччини у Північній Африці починають накалятися після того, як англійці нав'язують Трансваалю угоду, за якою перша могла контролювати зовнішні зносини Трансваалю із іншими країнами. Німеччина за таких обставин починає підтримувати незалежність Трансваалю та допомагає у підготовці та проведенні агітаційної роботи з цього приводу. Після невдалої спроби захопити Трансвааль англійцями, німецька адміністрація настановує на думку, президента республіки Крюгера, про необхідність скликання міжнародної конференції для обговорення проблеми, яка склалася у Трансваальській республіці. Бурський президент готов був піти на такі дії лише у тому разі, якщо Англія не задовольнить вимоги бурів про відшкодування збитків внаслідок збройного нападу на територію країни [7].

Світова спільнота більше схилилася до думки про підтримку Великобританії ніж Німеччини. Це було обумовлене розстановкою сил – Англія мала сильний військово – морський флот, але Німеччина мала сильну армію. Така обставина та позиція Крюгера, не зупинила німецькі правлячі кола у своєму бажанні здобути перевагу у цьому регіоні. І тому 3 січня 1896 р.

Вільгельм II, для підбурення Великобританії, надсилає президенту Трансваалю телеграму де зазначає, що бурська республіка зробила правильно вистоявши Джемсон «не використовуючи допомоги дружніх держав» [11, с. 39].

Цю телеграму англійці розцінювали як особисту образу. Англійське суспільство відразу почало цікавитися подіями у Південній Африці, обурені втручанням Німеччини до зовнішньополітичної діяльності Великобританії. «Я переконана, – писала королева Вікторія своєму онуку кайзеру Вільгельму II, – що це було зроблено навмисно і, на жаль, змушена повідомити, що це справило тут дуже болісне враження» [2, с. 70]. У Лондоні люди сприйняли це як особисту образу, вони били німців, спалили публічно портрет Вільгельма II. Протидією та висловленням свого невдоволення з боку англійського уряду було: створення ескадри у Північному морі, узбережжя якого омиває Німецьку імперію. Відмова британців підписати морські конвенції із союзниками Німеччини – Італією та Австро – Угорщиною. Така політика Британії змусила висловити своє невдоволення імператору Німеччини. Саме ця телеграма пришвидшила дії Великобританії по захопленню бурської республіки [22, с. 137]. Таким чином, Німеччина яка була новоутвореною державою бажала якнайшвидше заявити про себе на світовій арені. При цьому її правлячі кола не дивилися ні на родинні стосунки їхнього імператора та королеви Англії, ні на гуманність своїх дій. Таким чином протистояння Англії та Німеччини поступово набирало обертів та торкалося й інших регіонів світу.

Свої позиції на Близькому Сході Німеччина вирішила посилити «з іншого» боку від Туреччини. У 1890-х рр. вона отримала концесії на права будівництва Багдадської залізниці, яка мала охопити всі найважливіші міста Аравійського півострова. Цією подією Німеччина фактично отримала переважаючі позиції на півострові, що не задовольнило англійський уряд, яка з давніх часів мала сильний вплив у цьому регіоні. А після окупації Єгипту, налагодження зв'язків із владою Ірану саме цей регіон мав стати одним із

найважливіших у її сферах впливу. Для забезпечення коротшого шляху до Індії та встановленню нових економічних зв'язків. Британський уряд починає побоюватися, що з будівництвом Багдадської залізниці Німеччина утворить на території Туреччини, яка була транзитним шляхом на цій залізниці, плацдарм для подальшого воєнного протистояння [73].

Будівництво цієї залізниці мало витіснити британський капітал із країн Сходу та перенести основні шляхи із залізниць Англії на залізниці побудовані Німеччиною. Англійський уряд й сам намагався здобути концесію на будівництво залізниці о Багдаду, а на африканському континенті – від м. Тріполі до Кувейту, також планувалося будівництво залізниці від Персидської затоки до Єгипту. Але такі задуми не були реалізовані через політичні, економічні причини [25, с. 139]. Аби забезпечити себе у цьому регіоні, англійські дипломати намагаються проводити переговори із представниками Туреччини та Німеччини. З метою спільного будівництва Багдадської залізниці, адже Британія відчувала безпосередню загрозу по відношенню до своїх колоній. Але ця затія не мала результату.

Суперечності з Німеччиною за територію Персидської затоки та країн, які її оточували змусили Великобританію офіційно заявити та попередити інші країни, які також хотіли отримати частину цього регіону, про те, що намагання отримати або збудувати морську базу на цій території буде розцінюватися, з боку британської влади, «як привід до збройного конфлікту» [3, с. 74]. Таким чином, саме інцидент з Багдадською залізницею обумовив відхід Англії від політики «блискучої ізоляції», та зумовив її погляди на заключення договорів із іншими країнами, зокрема Францією, аби зберегти свій вплив на Близькому та Середньому Сході. Не дати Німеччині та Росії поширити свій вплив у цьому регіоні, тим самим загрожуючи геополітиці Великобританії.

На Далекому Сході інтереси Великобританії стикалися із більшістю колоніальних держав світу. Також її цікавив тихоокеанський регіон, накопичення в ньому військово – морської флотилії. Дуже міцно закріпилася

Британія за Китаєм після «опіумних війн». 33 % капіталовкладень припадало саме на Англію, хоча окрім неї тут діяли і такі країни як Росія, США, Франція, Бельгія, Японія. Англійці настільки були впевнені у своєму панівному становищі на території Китаю, що за новими «Правилами внутрішнього пароплавства» від 1898 р. по внутрішнім рікам Китаю могли пересуватися судна будь – якої країни. Але до впровадження цих нових «Правил» англійський уряд змусив китайців запевнити їх, що окрім англійців ніхто не зможе будувати та орендувати землі навколо рік для торгівлі [19, с. 135].

Удару по лідерському становищу Великобританії задала японо-китайська війна, яка тривала усього два роки (1894 – 1895 рр.). Вона продемонструвала всю міць японського флоту. У зв'язку із початком війни Франція та Росія починають накопичувати морську флотилію на території Тихого океану, що зумовило втрату переваги у військово – морській міці англійців у цьому регіоні [20, с. 246].

Початок та перемога Японії у китайсько – японській війні показала наскільки швидко Японія включається у геополітичний простір та стає вигідним союзником. Тому Британія намагається налагодити з нею зв'язки і у 1902 р. підписує договір. Цим договором англійці розв'язали руки японцям у протистоянні один проти одного. Інтереси цих двох країн стискалися у тих районах, які цікавили й англійців. Тому останні хотіли зіткнути Росію та Японію аби вони утримували один одного. Як не дивно цей договір був вигідний і німцям, які бажали ослабити Францію, союзницею якої була Росія. Вони вбачали у розгортанні російсько – японської війни можливість перерозподілити сфери впливу в Азії на свою користь [18, с. 9]. Отже, політика яку впроваджували англійці на Сході обумовила у подальшому укладання ряду договорів, які призвели до створення Антанти, яка на початку Першої світової була одним із провідних воєнно – політичних блоків.

Однією із небагатьох країн з якими Англія не мала суперечок за колоніальні володіння була Італія. У лютому 1887 р. вони підписують договір, за яким зобов'язуються тримати нейтралітет на узбережжях Середземного та орного морів. При цьому так і не був визначений характер цих відносин. У своїй заяві Англія відмічала, що він залежить від геополітичних обставин. В березні того ж року до цього договору приєдналася Австро – Угорщина [35, с. 103].

Подальше зближення Англії та Італії відбувається у березні 1891 р. після підписання англо – італійських протоколів. Згідно цих протоколів до сфери впливу Італії відносили Ефіопію, а Єгипет (який з 1882 р. окупований Англією) отримував права на м. Кассал та інші провінції Судану. Також у квітні 1891 р. було укладено таємне положення до протоколів. Вони фактично передавали Великобританії усі колоніальні володіння Італії. Зазначалося, якщо Італія колись забажає відмовитися від своїх колоніальних володінь вона передасть їх Єгипту. Після початку англо – бурського конфлікту Італія намагається налагодити відносини одночасно як з Англією так і з Німеччиною [2, с. 22]. Таким чином, Великобританія намагаючись врегулювати свої зовнішньополітичні зносини вдавалася до заключення різноманітних союзів, по розподілу сфер впливу, з іншими державами, зокрема, союзницями Німеччини.

Ще одна держава з якою намагалася підтримувати зносини Великобританія була Бельгія. Після укладання французько – німецького угоди щодо сфери впливу у африканському регіоні Англія у травні 1894 р. підписує договір із бельгійським королем. За умовами договору Бельгія отримувала лівобережну частину Білого Ніла, за рахунок якого вона прагнула розширити територію Конго. Англія в свою чергу отримала 25 км відрізок території на східному кордоні Конго. Укладання такого союзу надало можливість британцям перерозподілити стратегічно важливі місця регіону. Була створена буферна зона з рахунок ново приєднаних земель до Конго. Також такі зміни мали й економічні наслідки – раніше Німеччина

могла вільно перевозити свої товари до внутрішнього ринку Французького Конго тепер це було утруднено за рахунок утворення 25 км смуги, яка належала англійцям. Але ця угода немала тривалої дії. Укінці травня Німеччина надсилає ноту бельгійському королю. В ній вона погрожує зняти із себе будь – які зобов'язання по відношенню до Бельгії на території Європи, якщо остання не відмовиться від домовленостей із Англією щодо розподілення сфер впливу у Центральній Африці. Бельгійський уряд швидко погоджується прийняти всі умови Німеччини побоюючись не вистояти проти її військової сили. Англійці в свою чергу також визнала всі попередні домовленості між Німеччиною та Конго. Але німці намагалися досягти повного розгрому Англії [17, с.220 – 221].

Дещо покращилися англо – німецькі відносини під час поділу занепадаючої португальської колоніальної імперії. У серпні 1898р. між ними підписана конвенція одо перерозподілу колоній Португалії. В ній було прописано про обов'язковість узгодження дій між Німецькою імперією та Великобританією. При цьому чітко було прописано скільки грошей мають надати обидві країни, як розподіляються сери їх впливу на португальські колоніальні володіння. Надання позик Португалії мало відбуватися лише при відшкодуванні нею усіх витрат за рахунок доходів від заморських колоній (Мозамбик, частини о. Тімор, Анголи). Інша така конвенція, по – суті, передавала у власність усі колонії Португалії на африканському континенті у разі втрати або відмови португальським урядом від них. Ще більш дивною, була нота за якою Англія та Німеччина зобов'язувалися захищати ці території у разі нападу на них третьої країни [39, с. 97]. Але всі ці угоди втратили своє значення після підписання Віндзорської угоди, за якою Англія фактично відмовлялася від будь – яких претензій на португальські території.

Отже, у європейському напрямку політики простежується перехід від політики «блискучої ізоляції» до встановлення активних взаємозв'язків із європейськими країнами, що призводить до формування воєнно – політичних блоків.

3.3. Відносини Англії з країнами Північної Америки у другій половині XIX ст.

Відносини Англії з американськими країнами були двоякими: з одного, англійський уряд не завжди міг зрозуміти суть американської політики, з іншого, вони дивувалися, наскільки цілеспрямовано та нерозважливо вони йшли до неї.

Особливими були зовнішньополітичні зв'язки Англії із двома країнами Північної Америки: США та Канади. Це пов'язана з тим, що саме на території сучасного США була заснована перша англійська переселенська колонія – Джеймстаун. Не дивлячись на те, що Англія була однією із останніх країн які почали колонізувати американський континент, вона швидко розширює свої володіння та владу по цій території. Розширення своєї влади зумовило у подальшому Війну за незалежність та перемогу США у ній. Але не дивлячись на це Англія все ще мала свої впливи на цій території [61, с. 213].

До середини XIX ст. англійський капітал був провідним по території усєї Північної Америки. США все ще залишалася одним з найбільшим покупців англійських товарів, а Англія потребувала сировини, яку могли дати їй американські плантатори – хлопок [44, с. 96]. Зокрема, той факт, що Англія втратила одну з найбільших своїх колоній обумовив у подальшому розширення її колоніальної політики та пошуку нових місць для видобутку сировини.

Здобувши незалежність, США намагається здобути визнання на світовій арені, починає вона із суперництва за території з англійськими урядами. Перша отримала у свої володіння сучасні штати Орегон, Вашингтон, Айдахо, Монтана, Вайомінг. Навіть починає претендувати на територію Канади, яка на той час належала Великобританії. Велася боротьба за сфери впливу в карибському регіоні та Центральній Америці. Це протистояння поступово спадає через наростання внутрішньої кризи у США, яка була пов'язана з проблемою работоргівлі. У 1861 р. воно виливається у

відкрите збройне протистояння. З цього протистояння англійські правлячі кола намагалися винести свою вигоду. На перших етапах війни вони підтримували плантаторів Півдня (конфедерати). Британія розраховувала своєю підтримкою Півдню знову перетворити США на одну із своїх колоній. Надавали їм грошові позики, підтримувало з ними торгівельні зв'язки, допомагали вистояти у торгівельній блокаді [53, с. 462].

Початок Громадянської війни у США відбився на англійській промисловості. Припинення постачання хлопку призупинило виробництво текстильної продукції на британському острові, робітники залишилися без роботи. Англійський уряд використав це як пропаганду на користь конфедератів. Але англійські робітники не сприймали заклики уряду щодо допомоги конфедератам, а виступали проти втручання англійців у цю війну [62, с. 596].

Скориставшись початком війни, англійський уряд починає робити кроки по захопленню Мексики разом із Францією та Іспанією. З подачі англійського парламенту починається нарощування військової сили на Півдні США. Протягом 1861 р. англійський кабінет робив спроби прийняти участь у збройному конфлікті але всі вони завершилися невдачею і тому уряд починає відмовлятися від ідеї про подальше втручання у Громадянську війну США та захоплення Мексики. Остаточо від цієї затії англійці відмовляються коли стає зрозумілим, що переможцями із конфлікту вийде Лінкольн. По завершенню війни у 1871 р. Англія окрім того, що не досягла бажаного впливу на американському континенті вона ще й потерпіла збитки. Англійський уряд визнав свою провину у порушенні міжнародного права і зобов'язувався виплатити 15,5 млн. долл. за втручання у конфлікт на боці конфедератів [44, с. 99]. Таким чином, втручання правлячих кіл Англії в Громадянську війну в США було спробою першої поновити свої колоніальні володіння але завершилася ця авантюра невдачею.

На території сучасної Канади стикалися погляди двох країн – Англії та Франції, саме їх колонії були переважаючими на північній території

американського континенту. Після здобуття незалежності США вона також починає впроваджувати свою політику направлену на здобуття впливів у Канаді.

Колонія швидко розвивалася економічно. Саме сюди відбувався найактивніший відтік еміграції, особливо з Ірландії та Англії. Тому тут утворюється широкий прошарок робочої сили. А населення зростало із небувалою швидкістю лише за дев'ятнадцять років воно виросло у півтори рази з 2400 тис. до 3830 тис. (у відповідності з 1851 по 1870 рр.). Широко розвивалася промисловість, особливо машинобудування, зокрема така її галузь як судно будівництво. Займалися різними промислами: вилов риби та вивіз лісового ресурсу. У зв'язку із таким прогресивним накопиченням населення та економічним розвитком починає широко розвиватися національна буржуазія. Вважаючи неприпустимим дати Канаді піти шляхом США та здобути незалежність, англійський уряд йде на певні поступки. Небажання надати Канаді свободу було викликано можливістю втратити Британією авторитету серед світової спільноти [60].

Під тиском англійський парламент приймає рішення про надання Канаді самоуправління. Тепер мешканці Канади могли створювати уряд із представників власних партій, які отримали більшість голосів.

З 1854 р. місцева буржуазія отримала право самостійно розпоряджатися землею по території Канади. А з 1859 р. були відмінені усі переваги компанії Гудзонської затоки у торгівлі, відтепер канадський уряд сам вирішував, які податки збирати із підприємців, що ввозили у країну товари. Такі заходи сприяли придушенню антианглійських настроїв та деякому послабленню діяльності кіл канадського суспільства, які були направлені на співробітництво із США [39, с. 187].

Потреби у налагодженні економічних та політичних зв'язків всередині Канади, а також загроза з боку США обумовила тенденцію на зближення та об'єднання англійських володінь на території Північної Америки. Для обговорення питання про об'єднання у конфедеративний союз в жовтні

1864 р. скликається конференція в Квебеку. На конференції були присутні представники англійського уряду та п'яти канадських провінцій (Верхня та Нижня Канада, Нова Скотія, Нью – Брунксвік, о. Едуарда). Спільним рішенням вони розробили нову конституцію, яка була утверджена у грудні 1866р. Вона визначила новий статус канадської території. За умовами нової конституції за провінціями залишалася значна автономія, парламент мав складатися із двох палат: верхня палата (сенат) мав складатися із 72 депутатів (по 24 представника від Верхньої та Нижньої Канади, і по 12 від провінцій Нова Скотія та Нью – Брунксвік. Не був врахований о. Едуарда який приєднався до конфедерації лише в 1873 р.). Представники нижньої палати обиралися шляхом виборів. Їх кількість залежала від чисельності населення провінції Представником англійського уряду ставав генерал – губернатор, який мав вплив на законодавчу гілку влади у колонії [27, с. 104].

В силу нова Конституція вступила 29 березня 1867 р. З цього часу Канада отримує статус «домініону» англійської корони. Саме цей статус надав їй широкі автономні права, а з все більшими темпами економічного розвитку канадська влада починає відводити англійських представників на другий план та впроваджувати свою самостійну політику [29, с. 773].

Особливу роль у розвитку канадської економіки відіграло будівництво Тихоокеанської залізниці, яка надала змогу сполучити усі важливі промислові пункти країни та надала вихід до узбережжя Тихого океану віддаленим провінціям регіону. Дешеві товари, що виробляла країна (особливо хліб) починають експортуватися до інших країн світу, тим самим створюючи конкуренцію англійським товарам. До кінця XIX ст. Канада по експорту сільськогосподарської продукції виходить на друге місце після США. За період з 1882 по 1900 рр., тобто усього за вісімнадцять років, дохід від продукції, яка вивозилася зросла у 1,8 рази (з 103 млн. дол. до 191 млн. дол.) Хліб вироблений у Канаді заповнив європейські ринки [44, с. 166]. Отже, відносини Канади та Англії у першій половині XIX ст. були доволі напруженими. Не бажаючи погіршувати зв'язки з нею, вона йде на певні

поступки по відношенню до неї, завдяки чому Канада змогла набути широкої автономії у середині країні. Проте вона не мала права вести зовнішньополітичні зв'язки з іншими країнами, але такі поступки забезпечили деяку розрядку напруги, яка склалася у цьому регіоні. Тим паче, що США після завершення Громадянської війни знову відновлює свою діяльність на території Канади, починає вести боротьбу за звання однієї із провідних країн світу.

Висновки до розділу 3

Таким чином, зовнішньополітичний курс англійських урядів був обумовлений змінами у економічному становищі – завершенню промислового перевороту, а також переходом на індустріальний розвиток. Саме такі обставини обумовили курс англійського парламенту на здобуття нових ринків збуту та джерел сировини за рахунок розширення своїх колоніальних володінь.

Колоніальна політика мала декілька основних напрямків:

- 1) поширення свого впливу на африканському континенті;
- 2) прокладання нових шляхів до Індії, що обумовило діяльність англійських правлячих кіл на Близьньому Сході.

Методи приєднання нових територіальних володінь були різні: нав'язування свого економічного та політичного лідерства (як у випадку з Туреччиною), збройні повстання (англо – бурська війна), поступове приєднання територій за рахунок надв'язуваних договорів (Китай).

Під час поширення свого впливу на нові території стискалися інтереси Англії та інших країн. Зокрема, за сфери впливу на африканському континенті боролися між собою Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія. Особливо запеклою була боротьба між Англією та Німеччиною за сфери впливу у Південній Африці, яка була багата на поклади нафти, газу, золота.

В азійському регіоні стискалися інтереси Великобританії та Росії, Німеччини, Франції, Російської імперії, США. Німецько – англійські відносини починають загострюватися з новою силою, що у подальшому призведе до формування воєнно – політичних блоків.

ВИСНОВКИ

На основі опрацьованої літератури та джерел з даної проблеми ми дійшли висновків, які дозволили скласти нам такі основні тенденції розвитку внутрішньої та зовнішньої політики Великобританії у 1837 – 1901рр.:

1. Направленість політики двох основних політичних партій – віги та торі – на ліберальні та демократичні перетворення. Така політика була обумовлена потребами країни, а також англійського суспільства яке, переходячи на нові індустріальні ланки, змінювало свої погляди на шлях розвитку країни.

2. Економічний розвиток в середині країни залежав від зовнішньоекономічних зав'язків Англії. Промислові підприємства потребували сировини, яку надавали їм колоніальні володіння англійської корони. Англійські підприємці, які перейшли на виробництво товарів масового вжитку потребували нових ринків збуту.

3. Завершення промислового перевороту та перехід на індустріальний розвиток суспільства обумовив, окрім масовості виробництва, здешевлення товару, появу нових професій та індустрій. Це у подальшому обумовило наповнення ринків англійськими товарами.

4. Індустріальний розвиток обумовлював зміни проблем у соціальному питанні: перенаселення, створення робітничих будинків, які не мали позитивного ефекту, тяжкі умови праці, зміни у моральних та суспільних поглядах тощо.

5. Виникнення суспільного руху за право голосу – чартиського. Саме їх боротьба вимагала від парламенту більш рішучих дій у питанні виборчого права.

6. В середині країни важливим було вирішення ірландського питання. Ірландія була однією із перших колоній англійської корони, саме тому ірландці намагалися вибороти свою незалежність назад, а голод, важке становище у середині Великобританії лише підбурювало її діяти ще більш рішучо.

7. Тенденція на розширення колоніальних володінь, які мали забезпечити англійські підприємства новими джерелами сировини, а також ринками збуту.

8. Намагання англійських урядів прокласти нові шляхи до «перлини» Британської імперії – Індії, що в свою чергу, обумовлювало більш жорстокі методи боротьби із місцевим населенням країн, які були колонізовані.

9. Поступовий відхід від політики «блискучої ізоляції» на середину XIX ст. та перехід до встановлення тісних економічних та політичних зв'язків із європейськими країнами. Така зміна зовнішньополітичного курсу була пов'язана із виходом на світову арену США та Німеччини, які також хотіли прийняти участь в перерозподілі світових ресурсів та територій.

10. На кінець XIX ст. відбувається остаточне загострення відносин між Англією та Німеччиною, яка швидко, після об'єднання, стає однією із провідних країн світу та бажала витіснити Британію з її колоніальних володінь.

Отже, завдання кваліфікаційної роботи виконані, мета дослідження досягнута.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондарчук П.С. Особливості англійського колоніалізму в Індії XIX ст. *Грані*. 2005. №4. С. 42 – 46.
2. Бураков Ю.В. Англо – російські відносини напередодні Кримської війни. *Військово – науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 169 – 180.
3. Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії нового часу. Львів, 2003. 87 с.
4. Бураков Ю., Питльована Л. На шляху до Великої війни: політика Великобританії в Африці на межі XIX – XX ст. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/1064/читабелPytlovana_%20Na%20puti%20k%20vojne.pdf?sequence=5&isAllowed=y
5. Валух Л.І. Причини та наслідки загострення англо – німецького колоніального протистояння у Південній Африці наприкінці XIX ст. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/04/valjuh.htm>
6. Долід Б.Б. Британські інвестиції як фактор становлення залізничних систем глобального півдня (друга половина XIX ст.). *Записки історичного факультету*. 2014. Вип. 25. С. 245 – 259.
7. Долід В.В. Британські колоніальні володіння на Південній Африці (сер.90-х років XIXст.).URL:<http://vmv.kyumu.edu.ua/v/08/dolid.htm>
8. Долід В.В. Залізничне будівництво як фактор активізації трудової мобільності у британських африканських колоніях (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник ХНУ*. 2015. Вип. 50. С. 249 – 258.
9. Личко С.О. Вільгельм II та німецька колоніальна політика в південній Африці у 1890 – 1896рр. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2010. № 19. С. 66 – 73.
10. Личко С.О. Колоніальна політика Вільгельма II: Гельголанд – Занзібарський договір 1890 року. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2012. № 6. С. 75 – 82.

11. Папенко Н. Колоніальне протистояння Великої Британії та Німеччини в другій половині XIX століття. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка*. 2012. № 113. С. 35 – 38.

12. Питльована Л. Ю. Англо – німецькі відносини на рубежі XIX – XX століть: проблеми колоніального поділу Африки: автореф. дис....канд. істор. наук (19.12.2003). Львів, 2003. 22 с.

13. Питльована Л. Ю. Англо – німецькі суперечності на африканському континенті на зламі XIX – XX ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: Матеріали всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р.*, Вінниця, 2015. С.19-25.

14. Таран Л. Англія 1870 – 1914 рр. *Історія України*. 2005. № 21 – 22. С. 34 – 44.

15. Хазова Н.І. Колоніальна політика англійського уряду другої половини XIX ст. *Соціально – гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25 – 26 травня 2018 р.*, Дніпро. Частина I. 2018. 314 с.

16. Хазова Н. І. Ліберально – демократичні перетворення у Великобританії другої половини XIX – початку XX ст. *Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін. Збірник наукових праць*. Вип. 16. Кривий Ріг, 2018. 76 с.

17. Черевик К.А. Бельгійський фактор в європейській політиці Великої Британії 1863 – 1871 рр. *Науковий вісник дипломатичної академії України*. 2007. Вип. 13. С.218 – 225.

18. Черевик К.А. Європейська політика Великобританії у 1863 – 1878 роках : автореф. дис....канд. іст. наук.(25.09.2007). Донецьк, 2007. 20 с.

19. Черевик К.А. Організація управління зовнішньою політикою в Англії у 60–70-х роках XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. С. 332–336.

20. Черевик К.А. Позиція Англії у східному питанні 1875–1878 рр. як складова частина політики “блискучої ізоляції”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. XVIII. С. 241–251.

21. Анекштейн А.И. История рабочего движения в Англии, Франции и Германии. М., 1930. 579 с. URL: <http://mirknig.su/knigi/history/152921-istoriya-rabochego-dvizheniya-v-anglii-francii-i-germanii-ot-nachala-xix-veka-do-nashego-vremeni.html>

22. Антонова Л.В. «Новые Англии в Южноафриканских одеждах» - капская колония и Наталь на колониальной и индийской выставке 1886 г. в Лондоне. *Вестник ТГПУ*. 2016. Вып. 11. С. 135 – 141.

23. Аракелян Г.С. Кризис партии тори во второй половине 1840-х годов и первый кабинет графа Дерби 1852 года. URL: <https://яcyberleninka.ru/article/n/krizis-partii-tori-vo-vtoroy-polovine-1840-hgodov-i-pervyy-kabinet-grafa-derbi-1852-goda>

24. Барлова Ю.Е. Работные дома в истории английской социальной политики. *Вопросы истории*. 2009. № 5. С. 73 -75.

25. Белолипецкая Н.А. Формирование национальной идеи в Египте и ее восприятие англичанами (1882 – 1923 годы). *Вестник Челябинского университета*. 2008. № 24. С.125 – 135.

26. Берзина А.А. Афганистан в политике Великобритании: вторая половина XIX – начало XX вв. *Историческая и социально - образовательная мысль*. 2012. № 6 (16). С. 25 – 27.

27. Блэк Дж. История Британских островов. СПб, 2008. 540 с.

28. Бокль Г. Цивилизации в Англии. СПб, 1895. 624 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2477882/>

29. Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781 – 1997. Москва, 2010. 957 с.

30. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней. Москва, 2006. 600 с.

31. Галеви Э. История Англии в эпоху империализма. М., 1937. 438 с.
32. Геллога. Либерализм и новый империализм в Великобритании в 80 – 90-х гг. XIX вв. *Новая и новейшая история*. 2001. № 2. С. 52 - 66.
33. Гёмфри А.У. История рабочего представительства в Англии. Москва, 1924. 131 с.
34. Горбатюк Е.С. Местное самоуправление в Великобритании XIX в.: аналитический обзор. *Вестник СПбГУ*. 2010. Вып. 1. С. 113 – 120.
35. Глеб М.В. Имперская идея в Великобритании (вторая половина XIX в.). Минск, 2007. 192 с.
36. Гостенков А.В. Трансваальский кризис и Вильгельм II. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transvaalskiy-krizis-i-vilgelm-ii>
37. Грин Дж. Р. Британия. История народа. Минск, 2007. 680 с.
38. Громыко А.А. Модернизация партийной системы Великобритании. Москва, 2007. 344 с.
39. Грудзинский В.В. Английские переселенческие колонии в середине XIX века: от коронного статуса к самоуправлению. *Вестник Челябинского университета*. 2008. № 34. С. 90 – 101.
40. Грудзинский В.В. Великобритания и ее империя в середине XIX века: либерализм и проблема модернизации. Челябинск, 2015. 220 с.
41. Давидсон А. Сесиль Родс и его время. Москва, 1984. 367 с.
42. Данков А.Г. Цели и задачи британской политики на северо – западных рубежах Индии в работах британских историков конца XIX века. *Вестник ТГПУ*. 2013. № 372. С. 91 – 97.
43. Дэниел К. Англия. История страны. Москва, 2007. 480 с.
44. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. 1815 – 1917 гг. Москва, 1959. 263 с.
45. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций. Москва, 1990. 166с.
46. Иглз Р. История Англии. Москва, 2008. 294 с.

47. История XIX века. В 8 т. Т. 4. М., 1938. 537 с. URL:<https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
48. История XIX века. В 8 т. Т. 5. М., 1938. 598 с. URL: <https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
49. История XIX века. В 8 т. Т. 6. М., 1938. 673 с. URL:<https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
50. История XIX века. В 8 т. Т. 7. М., 1939. 639 с. URL: <https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
51. История XIX века. В 8 т. Т. 8. М., 1939. 564 с. URL: <https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
52. История дипломатии. Т.1. М., 1941. 567 с. URL:<https://www.runivers.ru/lib/book3071/>
53. История дипломатии. Дипломатия в новое время (1872 – 1919гг.) в 2 т. Т. 2. М., 1945. 431 с.
54. История Европы. Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. Москва, 2000. 667 с.
55. Кертман Л.Е. География, история и культура Англии. Москва, 1979. 324 с.
56. Корнеев К.А. Независимая рабочая партия Великобритании в 1899 – 1902 годах: формирование антивоенной позиции. *Вестник ТГПУ*. 2010. Вып. 9. С. 83 – 86.
57. Морган К. История Великобритании. Москва, 2007. 680 с.
58. Никонов О.А. Эволюция колониальной политики Великобритании на Востоке (вторая половина XIX – первая половина XX вв.). *ЛОКУС: люди, общество, культуры, смыслы*. 2017. №1. С. 32 – 45.
59. Правление королевы Виктории (1837-1901 гг.). URL: <http://adelanta.info/encyclopaedia/politics/victoria/>
60. Ротштейн Э. Внешняя политика Англии и ее критики. 1830 – 1950. Москва, 1973. 153 с. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/R/ROTSHTEYN_Endryu/_Rotshteyn_E..html

61. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (кон. XV – нач. XIX в.). Москва, 1965. 427 с.
62. Тревельян Дж. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории. Смоленск, 2001. 624 с.
63. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Москва, 1959. 607 с.
64. Формирование Либеральной и Консервативной партий. URL: http://adelanta.info/encyclopaedia/politics/politic_history_5/
65. Цветкова Ю. Д. Вопросы социального реформирования как фактор межпартийной борьбы консерваторов и либералов в 70 – 90 годах XIX века в Великобритании. *Политика и общество*. 2014. № 12. С. 1593 – 1603.
66. Школьников И.А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение. *Диалог со временем*. 2007. Вып. 19. С. 284 – 300.
67. Эрлихман В. Английские короли. Москва, 2015. 432 с.
68. British Army in the 19th Century. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/uk-army-19th-century.htm>
69. Matthew Ruane. A Brief Survey of People, Places and Events. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:1TLQ7VQsKRYJ:my.fit.edu/~lperdiga/HUM%25203085--British%2520History-1837-1901.doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=opera>
70. Second Reform Act. URL: <https://www.parliament.uk/about/livingheritage/evolutionofparliament/houseofcommons/reformacts/overview/furtherreformacts/>
71. Английская народная хартия (1837 – 1839). *Сборник документов по истории нового времени*. Москва, 2017. С. 74 – 81.
72. Бартер Ричард. Индийское народное восстание: Канпур после избиения, июль 1857 года. *Англия. Автобиография*. Санкт-Петербург, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>
73. Бейкер Сэмюель находит исток Нила, 14 марта 1864 года. *Англия. Автобиография*. СПб, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

74. Бронте Шарлота про визит на Всемирную выставку 7 июня 1851 года. *Англия. Автобиография.* СПб, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

75. Гревилл Чарльз про марш чартистов 13 апреля 1848 года. *Англия. Автобиография.* СПб, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

76. Закон о заговорах и о защите собственности 1875 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 124 – 125.

77. Закон о местном управлении 1888 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 133 – 135.

78. Закон о местном управлении 1894 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.,* Москва, 1989. С. 136 – 137.

79. Закон о народном представительстве 1884 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 129 – 130.

80. Закон о начальном образовании 17 февраля 1870 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 122 – 123.

81. Закон о покупке земли в Ирландии 1885 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 130 – 131.

82. Закон о тайном голосовании 1872 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 123 – 124.

83. Закон об общественном здравоохранении 1875 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 125 – 126.

84. Из газеты «Аль - Ахрам» о причинах египетского восстания 1881 – 1882 гг. *Практикум по новой истории. 1870 – 1917.* Москва, 1979. С. 131.

85. Из статьи английской официозной газеты «Таймс» о значении покупки компании Суэцкого канала у египетского хеда. *Практикум по новой истории. 1870 – 1917.* Москва, 1979. С. 130 – 131.

86. Ирландский земельный закон 1881 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 127 – 128.

87. Кук Э. А. Атака легкой кавалерийской бригады, Крым, 25 октября 1854 года (письмо к отцу). *Англия. Автобиография.* Санкт-Петербург., 2008. URL: [https:// www. rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free245257. html](https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free245257.html)

88. Нейлли Дж. Э. Осада Мафикинга, Южная Африка, апрель – май 1900 года. *Англия. Автобиография.* Санкт-Петербург, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

89. Речь Ч. Парнелла на митинге в Эннисе 19 сентября 1880 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 126 – 127.

90. Фабричный закон 1891 г. *Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки. 1870 – 1914.* Москва, 1989. С. 135 – 136.

91. Флоренц Найтингейл в Крыму 1855 год. *Англия. Автобиография.* СПб, 2008. URL: <https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

92. Хук Генри Роркс –Дрифт, Южная Африка, 21 января 1879 года.
Англия. Автобиография. Санкт-Петербург, 2008. URL:
<https://www.rulit.me/author/lyuis-stempel-dzh/angliya-avtobiografiya-download-free-245257.html>

АНОТАЦІЯ

Хазова Н.І. Основні тенденції внутрішньої та зовнішньої політики Великобританії 1837 – 1901 рр. як засіб досягнення світового економічного лідерства / Н.І. Хазова. Рукопис. Кривий Ріг, 2018. 92 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню основних тенденцій внутрішньої та зовнішньої політики Великобританії у 1837 – 1901 рр., як засіб досягнення світового економічного лідерства. Розглянуто ліберально – демократичні перетворення англійських кабінетів, їх політика по відношенню до Ірландії, соціально – економічний розвиток. Основні напрямки колоніальної політики Великобританії, її взаємовідносини із європейськими державами та колишньою колонією – США.

Ключові слова: внутрішня та зовнішня політика, ліберально – демократичні перетворення, колоніальна політика, економічний розвиток, соціальний розвиток.